

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR
ÉS A MAGYARSÁG KELETI EREDETE

2000

2000

A könyvet szerkesztette és az előszót írta: Gazda József
A szövegeket gondozta: Szabó Etelka

**A fedőlapot Gazdáné Olosz Ella eredeti elképzelése szerint
készítette:** ifj. Tompa Ernő
Tipográfus: Szabó Krisztina

Készült:

A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával

ISBN: 973-8041-02-3

Nyomda: Trisedes Press Rt. – Sepsiszentgyörgy, 2000

ELŐSZÓ HELYETT

E könyv célja: elindulni Kőrösi Csoma Sándor útján, az Ő hitének, vágyainak, elképzelésének az útján.

Elindulni és megérkezni a "színhelyre", a "színhelyekre", s megvizsgálni, körbejárni, feltérképezni a "terepet". A terepet, melyen ott van ő is, az Ő árnya – jelentésekbe, kérdésekbe és feleletekbe ágyazva –, ott van az emlékekben még máig is élő csodálatos, példamutató alakja, ott vannak zord hegyei még ma is alig átjárható hágóikkal, a két évszázad során alig-alig változott csendjükkal, csörgedező vizeikkel, küszködő életsor-saikkal, és ott van az álma is, mely még mindig csak álom, nem valóság azóta sem.

Elindulni oda, és bejárni azt a tájat is, ahová csak vágyott, de nem jutott el, ahol megtalálni akart, de nem talált, nem találhatott meg sem őst, sem rokont, sem "ismerőst"...

E könyv írásainak célja: a vizsgálódás. Tények és érvek ütköztetése. S ebből az ütköztetésből keresni a választ arra, hogy vajon tévedett-e? Tévedett-e, rossz úton indult-e el a "mi Sándorunk", Kőrösi Csoma Sándor? A rokonalanságban kereste-e az elődöket vagy rokonokat? Rossz kapukon döngött (volna)-e? Olyanokon, amelyek nem nyílhatnak meg, mert mögöttük minden idegen, minden távoli, messzi és bezárt.

A kérdés reális, sőt: mindazoknak, akik az ő emlékének ápolását vállalták fel, a választ keresni rá: kötelesség.

Ezt kíséreljük meg – kötelességünk teljesítését – ezzel a könyvvel is.

I. FÁKLYAFÉNYBEN

MARCELL PÉTER

CSOMA GÖTTINGENI SZABAD ASZTALA

“Folyamodásom következtében a hannoveri kormány egy egész éven át a ‘libera mensa regiát’ engedte élveznem” – jelzi Csoma szabáthúii önéletrajzában. Göttingeni diáktársa és barátja, Borgátai Szabó József 1876-os visszaemlékezése pedig a következőkről tudat: “Ő az 1818-diki Junius elején velem együtt haza jönni szándékozott: de a Nagy-Enyedi tanároktól Neki segítség ígértetvén, még fél évig ott maradni készült. Én akkor ... Fiorello, angol nyelv tanára, és Bunsen szinte tanár, mint felügyelője beleegyezésével a hanoveri kir. alapítványi szabad asztalomat Neki átengedtem.” [01]

Ebel leírása

Milyen kedvezményről van itt szó? A göttingeni egyetem *Freitisch*-rendszerét Wilhelm Ebel egy közleményében sok érdekes adattal körvonalazza az 1837-es kezdettől az első világháború végi felszámolásig, ill. átalakulásig. [02] Tanulmányában kidomborítja, hogy az *alma mater* diákjai támogatott élelmezésében is különbözni akart német riválisaitól: náluk jobb, bővebb és változatosabb ingyen ebédet és vacsorát igyekezett biztosítani az erre érdemeseknek lehetőleg anélkül, hogy ezt felekezeti vagy területi hovatartozástól tette volna függővé. S nemcsak a kimondottan szegény sorsúakat, hanem a módosabbakat is megpróbálta így étkeztetni, nehogy a rászorultak elkülönüljenek a tehetősebb zömötől vagy megalázkodnak érezhessék ebbéli jogosultságukat. Mivel azonban a költségeket az állam mellett (*königliche Freistellen*) főleg a hannoveri városok és tartományok fedezték (*Landschaftstellen*), elsősorban a helybeliek és környékeliek kaptak kedvezményt. Meg lehetett választani az ellátókat (*Speisewirte*), kifogásolni lehetett főztjüket, át lehetett pártolni tőlük másokhoz. A felügyelet általában egy professzorra és egy rendőrtisztre vagy a polgármesterre hárult, de 1808-tól 1835-ig három személy adta (*Inspektoren*).

Mindebből nem derül ki, hogy 1816-1818-ban Göttingenben összesen hány ‘szabad asztal’-hely volt: 111 vagy 178? Talán kevesebb? Esetleg még több? A korszakok gyakori összemosása folytán nem tudjuk, hány étkezőhely/étterem működött,

ez(ek) hol volt(ak),
m e n n y i r e
különült(ek) el a
konyhától, hogyan
rendezték be (őket).
Hogy szervezték a
tálalást? Egy-, két-
vagy több hullám-
ban-e, vagy minden
vendéget akkor szol-
gáltak ki, amikor
éppen megérkezett?
Evés közben tartottak-
e még épületes
felolvasást, mint
r é g e b b e n ?
Biztosítottak-e va-
csorát is, vagy csak
ebédet? Vasár- és
ünnepnapokon mi
történt?

Wilhelm Ebel
szerencsére megem-
lít két, keltezésüknél
fogva számunkra
különösen érdekes dokumentumot. Az egyik a szabályzat, a másik Ch. Bunsen
egy jelentése az illetékes minisztériumnak. Az inspekción vagy 38 évig ellátó
'szürke eminenciás' Chr. G. Heyne /1729–1812/ halála és a bonapartista rend-
szer 1813-as bukása után a 'szabad asztal' intézményt felül kellett vizsgálni, s
esetleg újjászervezni.

A rendtartás

Nagy-britannia királyi és Braunschweig-Lüneburg választófejedelemségi
egyetem kuratóriumának 1814. július 29-i szabályzata 17 cikkelyben fekteti le a
Göttingeni Egyetem tanulóinak fenntartott 'szabad asztal' koncessziók el-
nyerésének és hasznélvezetének feltételeit. [03] Ennek értelmében a göttingeni
egyetemen beiratkozott vagy beiratkozandó hallgatók a 'királyi szabad asztal'
(*königl. Freytisch*) kedvezményt az illetékes felügyeletnek (*Inspection der*

Regulativ für die Studirenden über Erlangung und Genuss eines Freytisches auf der Universität Göttingen.

§. 1.
Diejenigen bereits in Göttingen Studirenden, welche einen Königl. Frey-
tisch zu erhalten wünschen, müssen sich deshalb mit einem Gesuche an die da-
selbst angeordnete Inspection der Freytische wenden. Die Gesuche derjenigen
aber, welche sich noch nicht in Göttingen aufhalten, können entweder direct
an Königl. Ministerium und Curatorium, oder an die Inspection gelangen.

§. 2.
Die Supplicanten haben ihre Gesuche für das Sommersemester im
Laufe des Januars, und für das Wintersemester im Laufe des Julius der
Inspection zuzuschicken.

§. 3.
Die Vorschriften der begeben vorhergehenden Paragraphen, finden auf
die Gesuche um Prolongation der verlassenen Freytische über den, den Bene-
ficiaten bey ihrer Aufnahme bekannt zu machenden, Termin hinaus, gleich-
falls vollkommene Anwendung.

§. 4.
Die der Inspection zuzuschickenden Gesuche um die Ertheilung eines
Freytisches, müssen, nicht bloß bey der ersten Einreichung, sondern auch,
wenn diese nicht gleich berücksichtigt werden könnte, bey der jedesmaligen
Erneuerung folgende Punkte enthalten:

- 1) Vor- und Zunamen, wie auch Alter des Supplicanten;
- 2) Genaue Bezeichnung seiner Heimath;
- 3) Stand oder Gewerbe des Vaters, mit der Bemerkung, ob derselbe
noch am Leben sey oder nicht;
- 4) Gewähltes Studium;
- 5) Zeit seines Aufenthaltes auf der Universität, oder wann er auf die-
selbe zu gehen gedenkt;
- 6) Bestimmte Gründe, daß er einer öffentlichen Unterstützung bedürftig sey.
Diesen Gesuchen müssen, wenn sie zum ersten Male eingereicht wer-
den, angegeschlossen seyn:

Freytische) beadott vagy beküldött kereslettel igényelhetik. Folyamodványban (a
személyi adatok, stb. mellett) igazolniuk kell tehetségüket, szorgalmukat, jó magá-
tartásukat, az akadémiai tanulmányokhoz való érettségüket ill. a tanulmányaikban
felmutatott teljesítményüket, valós előmenetelüket, s csatolniuk kell egy hivatalos
bizonyítványt vagyoni helyzetükről is. Hosszabbítási kérelem esetén csak a legutolsó
szemeszteren tanúsított szorgalmukat kell akadémiai tanárral igazoltatni. A has-
zonélvezők (*Freytisch-Beneficiaten*) kötelesek január ill. július három utolsó napján
a 'famulusnak' külön-külön lapon feltüntetni minden látogatott előadásuk és gyakor-
latuk címét a professzor vagy docens és a kollégium jellegének (nyilvános vagy 'pri-
vatisszim') megnevezésével, hogy aztán ezeket az érintett tanszemélyekkel
előrizhessék és véleményezzék.

Megfelelő formában biztosítani lehet az ellátást a húsvéti és szt. mihályi szünidő
alatt is, s az orvosilag igazolt betegeknek kímélő étel jár. Helyt lehet adni a mega-
lapozot, panaszkodóknak is. A rendelkezés részletesen foglalkozik a távolmaradások váll-
fajaival (etegség, börtönbüntetés, egyéb) és azok következményeivel ill. a
következő évek elkerülésének vagy enyhítésének módzataival, valamint a kon-
cesszió feligesztésének vagy megvonásának lehetőségeivel. (Pl. bírósági eljárás,
párba). A szabad asztal-hely hallgatólagos átruházása tilos. Világos, hogy a felü-
gyelet sok munkával járó tekintélyes ellenőrzési, elbírálási és döntési hatalommal bír.
Ch. Bunsen felügyeletét Csoma és Szabó felett ebben a megvilágításban értékelhetjük.

Bunsen jelentése

1816. november 4.-i felszólításra Hannoverból Bunsen 1817. január 16-ra készíti
el reformjavaslatokkal kiegészített helyzetképét. Késlekedését gyatra egészségi
állapotával és napi tíz órás hivatalos elfoglaltságával menteti. (Öt órát dolgozik a
királyi könyvtárban, s még két rendes és három magánkollégiumot is tart, így kevés
ideje marad egyéb szakmai elfoglaltságokra.)

Nem mindig egyértelmű soraiból kiderül: Göttingenben az egyetemisták magánél-
latoznál (*Speisewirte*) étkeznek, vagy legalábbis az ő főztjüket eszik, s ezekből hét fel-
hatalmazott arra, hogy a 'szabad asztal' kedvezményét élvező hallgatókat hivatalos
térítés ellenében kiszolgálja. (Kiváltságukat a napóleoni háborúk előtt szerződés
szabályozta, az akkori gyakorlat azóta hallgatólagos egyetértés formájában él tovább.)
Egy-egy ilyen vendéglőre a kb. 200 jogosultból átlag 28-29 támogatott diák esik, ami
nem akadályozza meg őket abban, hogy mellettük egyedileg 60-80 vagy akár száz
saját zsebéből fizető kosztost is felvállaljanak. A szolgáltatásra az ételeket házhoz száll-
lító pincérnők (*Aufwärterinnen*) elszaporodása nyomja rá a bélyegét, amely árt a
mennyeiségnek [elejtés-kilötytyentés? /lopás-fölözés?] s rontja a minőséget [a meleg
fogások útközben kihűlnek?]. Senki sem elégedett: a diákok a pincérnőknél

panaszkodnak, akik persze a vendéglősökre hárítják a felelőséget, az ellátók viszont keveslik állami fizetségüket. Ez utóbbi minden *Beneficiaten* után évente 12x4 Reichsthaler-re rúg, s megtoldja még a *gratialis* összege is.

Az elfajult [vagy inkább csak enyhén és lappangóan ellentétes?] viszonyok orvoslására Bunsen a következő változtatások mellett foglal állást: a hatóságok emeljék a 'szabad asztal'-rendszer üzemeltetésére jogosult ellátók számát tízre [milyen kritériumok alapján?]; [a szabad szektor mo. telljéhez igazodván] folyósítsanak nekik kosztosonként évente tizenkettő helye t tizenhárom havi fizetést (a szünidők alatt is) [de a divó *gratialis* nem megveendő, 140 Reichsthaler-t kitevő prémiumát szüntessék be]; szigorítsák meg a szünidők alatti helyettesítések feltételeit; tegyék lehetővé az ingyenkonyhára jogosult diákok számára, hogy fél év helyett havonta szabadon választhassák meg étkeztetőjüket, mint nem támogatott társaik. [Ez utóbbi reform következményeivel a professzor tervezete már nem számol: az évi fizeteskalkuláció távlatában mi történik akkor, ha egy *Speisewirt*től kosztosai tömegesen elpártolnak, s kvótáját így nem töltik be?]

A dokumentum nem tér ki a menük változatosságára, ízletességére, laktatosságára vagy tápértékére, nem bocsátkozik higiéniai fejtegetésekbe, s csak feltételezhetjük, hogy a tárgyalt étkeztetés az ebéd mellett vacsorát is biztosított. Egy olyan merev kartell-rendszerre vet fényt, amelyben a havi négy Reichsthaler-es árszint adott [valószínűleg még a *Freitisch*-intézményen túl is], s a kínálat versenye a mennyiségre és minőségre korlátozódik. /Eme stabilitás kapcsán érdemes lenne felvetni az infláció feltételezhető problémáját. [05] Nagy előnye, hogy szinte kizárja a helyhezkööttség esetleg gettós megaláztatását: kijáró ebédjét [és vacsoráját?] ki-koda hozatja és ott fogyasztja el, ahová ill. ahol akarja. [Az 1950-es évek második felére visszanyúló szerény tapasztalataim szerint Európa-szerte – ha nem is Észak-Amerika-szerte – a diákok német nyelvterületen menzának titulát tömegkonyhája egészségtele, s ezért ostoba kacérkodás a tömegnyomorral; aki teheti s ép eszű, az elkerüli.]

A Felügyelet (*Inspection*) úgy látszik nem járt konkrét felvigyázással; folyamodványokat, fellebbezéseket és kivételes eseteket (pl. jogátruházásokat) bírált el, feladatai ellátására alkalmazott egy félévenként 20 Reichsthaler-t húzó famulust is.

Szíves bánásmód

Jó lenne tudni, hogy Csoma egy éves kiemeltsége a *Georgia Augusta*-n lehaligaltott öt féléve alatt pontosan mikorra esett. Talán azért nem hosszabbították meg, mert nem kérte előre vagy beiratkozása után azonnal; s azért volt értelme Borgátai Szabó jogosultsága átruházásának, mivel – útiköltsége fedezetének hiányában – Kőrösinket az a nem várt veszély kerülgette, hogy ösztöndíja tartamát túllépve még 1818 őszi felévére is Göttingenbe szorul. Elképzelhető azonban az is, hogy az egy

éves névre szóló kedvezményt követően – Bunsen jóvoltából – Csoma valaki más helyében részesedett a 'szabad asztal'-al járó megtakarításból, s ezt Kennedy századosnak címzett levelében már nem volt oka megemlíteni. A könyvtári kölcsönzések jegyzékének a tanrenddel való összehasonlítása alapján gyanítom, hogy Kovászna menti peregrinánsunk Bunsenhez valahogy a szó szoros értelmében 'privátússzim' közelségbe került, s az atyai esztéta kolléga Fiorello szükséges (pro forma) kezességét is ez a tanár eszközölte ki (mert ez volt neki a legegyszerűbb). Mindennek fényében korántsem lenne csoda az sem, ha Bunsen naponta öt órára szabad bejárást biztosított volna székel tanítványának, esetleg óradíjmentesség fejében igénybe vévén annak gyűjtői-katalogizálási-leltározási segítségét is. Az üres könyvtár ilyesfajta búvkörében barátkozhatott össze egy másik könyvtárossal is, a német romantika [egy napjainkban mellőzött?] történelmi megalapozójával, Georg Friedrich Benecke professzorral. [06]

UTALÁSOK ÉS JEGYZETEK

[01] Terjek, József. 1984. *Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról*. Budapest: MTAK. 58 és 219 l. Végbizonnyitánya szerint akadémistánk 1816. április 11-től 1818. július 29-ig volt a Georg-August-Universität szabályosan beiratkozott hallgatója.

[02] Ebel, Wilhelm. 1969. *Memorabilia Göttingensia – Elf Studien zur Socialgeschichte der Universität*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 122–131. l.

[03] *Regulativ für die Studierenden über Erlangung und Genuss eines Freitisches auf der Universität Göttingen*. (Jelzet: Universitätsarchiv, Az. 9a 1, 48: betr. Freitische, Regulativ v. 29. Jul. 1814., 4 S.)

[04] Georg-August-Universität – Göttingen – Universitätsarchiv, Az. 9a 1, 48: Bericht Bunsen an Ministerium v. 16. Jan. 1817., 19 S.; Az. 9a 3, 2a: 2 Schreiben v. 9. Okt. u. 12. Okt. 1816., 4 S.

[05] A korabeli Ausztria pl. komoly inflációs feszültségekkel küszködött. Ellene többek között pénzrontással próbált védekezni. 1816-ban így értékelte le 60 %-kal papírfortinjait, amelyekből 250-et váltott 100 ezüsförintra. Hannover pénzegységei (tallér-groschen-heller/pfennig) akkortájt szintén több reformon estek át.

[06] Csoma tibeti nyelvtanának és szótárának egy-egy példányát 1835. január 20. keltezéssel külön dedikációs levél kíséretében juttatta el a *Georgia Augusta* könyvtárának. A Bengáliai Ázsiai Társaság fejlécét viselő levelet James Prinsep titkár írta ugyan alá, de mellékelte hozzá székel pártfogolija sajátkezű piszkozatát is. Az ajánlás a küldeményt szerény hódoló tiszteletnek nyilvánítja azok felé a jeles professzorok felé, akiknek előadásait a szerző látogatta, akiket szerencséje volt ismerni és akiket nagyra becsült, majd hozzátesszi: [a feladó ezt a figyelemességet] különösképpen hálás elismerésnek szánja azért a kedvességért (*kindness*), amellyel Benecke és Bunsen professzor és segédkönyvtáros urak őt elhalmozták mialatt Alexander Kőrösi néven 1816. április 1-től 1818. július végéig közöttük tartózkodott. [Göttingen, Bibl. Arch. B20a], ld. Kesztyűs, Tibor. 1984. *Katalógus der Csoma-von-Körösi-Ausstellung 2-10. November 1984*. Göttingen: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek. Csoma göttingeni könyvtári kölcsönzéseivel és felvett óráival a *Csoma göttingeni olvasmányai* és a *Csoma a műsák karjában* c. dolgozataim foglalkoznak.) Fiorello angol tanári beállítása Borgátai Szabó késői visszaemlékezésében komoly ellenőrzésre szorul; lehet, hogy memóriazavarról van szó, az idős rokkant tanár utólag a művészettörténet-klasszikafilológus professzort összetévesztette Beneckével, aki valóban angolt is tanított.

DOMINICH SÁNDOR

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ÉS A "GÖTTINGENI FÁKLYA" REJTÉLYE

Előadás a Körösi Csoma Sándor Emlékünnepségek Tudományos Konferenciáján
Nagyenyed, 1999. április 12–19

Nem vagyok történész, sem nyelvész, sem pedig magyarságkutató. A Körösi Csoma Sándor (a továbbiakban: Csoma) életével és munkásságával kapcsolatos gondolataim alapját sem történelmi sem pedig nyelvészeti kutatások nem jellemzik, és távolról sem állítom, hogy gondolataim feltétlenül fedik a valóságot.

Csupán nem zárom ki azt, hogy akár *így is történhetett volna*, hogy én ezt vagy azt a szituációt például így tudom elképzelni, így tudom megmagyarázni és ebből további erőt, módszert és stílust lehet meríteni.

És ez is Csoma óriási, hihetetlenül összetett és árnyalt, talán kellőképpen a mai napig még feltáratlan alakjának egyik lehetséges tudományos és emberi üzenete: vajon ő ezt hogyan csinálta, csinálhatta, csinálná?

Farkas Gábor (FG) veti fel, többek között, azt, amit én a következőkben a "göttingeni fáklya" rejtélyének fogok hívni, azaz: vajon mit olvasott Csoma a Göttingeni Egyetem Könyvtárában és hogyan kell(ene) értelmezni az "...azon fáklyánál fogva, melyet Göttingában gyűjtöttem volt meg..." szavait?

A továbbiakban a "göttingeni fáklya" rejtélyére saját válaszomat kísérelem meg megadni.

1799 tavaszán Csoma beiratkozik a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumba és elkezd tanulmányait. "A humán tudományok közül legkedveltebbjeim voltak: a nyelvészet, a földleírás és a történelem" írja, kollégiumi éveire visszaemlékezve, Csoma (SZF, CSE).

Herepei Ádám nagyenyedi történészprofesszor, aki Csoma történelemtanára volt Nagyenyeden (CSE), valószínűleg az ujjur rokonság-elmélet híve volt. Felhívhatta (FG, CSE) Csoma figyelmét Joseph DeGuignes francia történész "Histoire générale des Huns, Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux..." (Paris, 1756–1758) (J D) című munkájára, amely először veti fel a szkíta–hun–avar–magyar–ujgur rokonság gondolatát.

Csoma a Göttingeni Egyetemen hallgatott előadásokat 1816. április 16-tól 1818. július végéig (SZF).

Tanulságos áttekinteni röviden a Göttingeni Egyetem Könyvtárának Csoma előtti történetét. 1734-ben alapították a Göttingeni Egyetemet és annak Könyvtárát.

Gerlach Adolph von Münchhausen (1688–1770) báró volt a Göttingeni Egyetem első kurátora (1734–1770). Christian Gottlob Heyne (1729–1812) báró a Göttingeni Könyvtár igazgatója 1763–1812 között.

Münchhausen és Heyne vezetése alatt a Könyvtár pénzügyi helyzete jó volt és a könyvállomány erőteljesen szaporodott:

– hollandiai, németországi, dániai és svédországi könyvaukciókon folyt intenzív könyvbeszerzés;

– bizonyos Benkő-testvérek révén számos, 16. és 17. századi magyar és erdélyi tudományos mű került a Göttingeni Egyetem Könyvtárába;

– August Ludwig von Schlözer (1735–1809) polihisztor történészprofesszor. Heyne ösztönzésére, korabeli és visszamenőleges finnugor irodalommal kapcsolatos műveket rendszeresen gyűjtött a könyvtár számára;

– az 1800-as években a könyvállomány elérte a 150.000-es kötetszámot (ami akkoriban előkelő helyet jelentett az európai könyvtárak körében (KT)).

1. Mikor és hol határozta el Csoma, hogy vándorútra kél felkutatni a

"magyarok őshazáját"

Csoma nagy valószínűséggel *Nagyenyeden határozza el*, hogy elindul Ázsiában felkutatni a magyarság bölcsőjét.

Ez támasztja alá – többek között – Vita Zsigmond: "Feltehető, hogy Körösi Csoma Sándor rendkívüli vállalkozásának, a magyarok őshazáját kereső útjának a híre, hírneve már akkor közismert volt a kollégiumban, és ifj. Zeyk Miklós (enyedi tanár, szerző meg.) valószínűleg tanítás közben hivatkozhatott rá." (VZs), továbbá az, amit Újfalvy Sándornak, volt enyedi osztálytársának mondott Csoma, amikor attól Bécsben elbúcsúzott (miután nála megszállt), hogy Németországba menjen: "*Nem meggyőződésemm visz, az emberek előítéletét akarom kielégíteni. De nem mulatok soká, mert nálam drágább az idő, mint másoknál.*" (SZF)

2. Mi volt Göttingen öröksége Csoma számára?

Göttingen *megerősíti* Csomát a magyarság eredetére vonatkozó, már Enyeden kialakított elképzelésében.

Csoma így emlékszik vissza a göttingeni évekre: "...a göttingai universitasban... a nemzetek történeteinek idő, hely és körülményen szerent való vizsgálása, s ott is egy *bizonyos célt* véén magam eleibe, különösen ezekben gyakoroltam magamat. ...*tökéletes meggyőződést szereztem magamnak* a felől, hogy ...*megbizonyíthatom ... nemzetem eredetét ...*", továbbá: "...azon fáklyánál fogva, melyet Németországban gyűjtöttem volt meg, ...*megbizonyítom, hogy nem*

helytelen fundamentumon épült az én meggyőződése” (KCSS).

Kétségtelen, hogy a 'bizonyos cél' csakis a magyarok bölcsőjének felkutatása lehetett.

3. Mi az a bizonyos "fáklya"?

Hogyan értelmezzük Csomának ezt a kijelentését ("...azon fáklyánál fogva, melyet Németországban gyújtottam volt meg...")?

Csoma kölcsönzési listáján nincs a magyarok őstörténetére vonatkozó könyv (FG). Ez meglepő, különösen ha figyelembe vesszük, hogy ő a történelmet tanulmányozta (lásd fentebb).

Akkor milyen anyaghoz és hogyan jutott hozzá?

Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) az antropológia professzora volt a Göttingeni Egyetemen, és véleménye szerint a magyarok az ujuguroktól származnak. Ezt a véleményét valószínűleg megosztotta Csomával, aki tanítványa volt, és akit az őshaza felkutatására biztathatott. Nem zárható ki az sem, hogy Csoma értékes antropológiai ismeretekre tett szert, amelyeknek talán hasznát is vette később.

Kevésbé vagy egyáltalán nincs említés az irodalomban arról a göttingeni tanárról és könyvtárosról, akinek Csoma különösen hálás szavakkal ajánlja szótárát (FG). Georg Friedrich Beneckeről (1762–1844) van szó, aki a germanisztika professzora és könyvtáros volt. Könyve "Wörterbuch zu Hatrmannes Iwein" (Göttingen, 1833). Csoma neki "különösen hálás köszönetet mond azért a sok szívességgért, amellyel őt elhalmozta 1816. április 11. és 1818. július vége között." (FG). Feltételezhető, hogy, Beneckének köszönhetően, Csoma szabadon mozgott a könyvtárban, továbbá hogy szótárírással kapcsolatos nyelvészeti ismereteket szerzett Beneckertől, amelyeket később fel is használt. ("...anyanyelvem, a magyar, közeli rokonságban van, nem szókincsében, hanem szerkezetében...") (SZF).

Mind Blumenbach, mind Benecke (illetve Eichhorn, aki szintén tanára volt) professorok hagyatékait (kéziratok, jegyzetek) mind a mai napig őrzi a Göttingeni Egyetem könyvtára, és nagyon valószínű, hogy azok közül az akkor már létezőket Csoma olvasta is.

Ügyszintén valószínűsíthető az, hogy Csoma megismerkedett a finnugor elmélettel is (hiszen a Könyvtár bővelkedett ilyen tárgyú irodalomban; lásd fentebb). Nem zárható ki az sem, hogy ilyen módon éppen arról győződhetett meg, hogy a finnugor rokonság elmélete téves. (KCSS) ("...micsoda helytelen vélekedései legyenek a külső íróknak, a kik sem nemzeti nyelvünk természetével, sem a nemzet karakterével és szokásaival eléggé esmeretesekek nem lévén, csupán a nevek hasonlatosságából ítélvén akarták megmutatni nemzetünk elszármazását és régibb történeteit; ...mennyre eltévelyedtenek legyen némely tudós hazánkiai (jóllehet a nyelv atyafiságát helyesen állítják) a külső írók tekintete után indulván nemzetünk eredete megítélésében...")

Csoma és a "göttingeni fáklya" rejtélyének lehetséges megfejtése tehát a következő:

I.) Csoma – Beneckének, és talán Blumenbachnak és Eichhornnak köszönhetően – szabadon mozgott a könyvtárban, szabadon olvasott, még az őstörténeti tárgyú írássok és a kéziratok anyagaiból is. Ily módon zavartalanul folytatta történelmi és nyelvészeti kutatásait (ezért nincs őstörténeti témájú könyv a kölcsönzési listáján).

II.) Csoma végképp meggyőződött arról, hogy a magyarok őshazája valahol Belső-Ázsiában van és talán céltudatosan ment Tibet felé, amely tehát nem egyszerűen egy kényszerű kitérő volt (yugarok; a tibeti könyvekben egyébként találkozott a "yugar" névvel, akiknek hazája Yugera volt. Felfedezte, hogy lefordítottak tibeti nyelvre egy yugar nyelven írt értekezést (SZF).

III.) Meggyőződött arról, hogy a finnugor rokonság elmélete téves.

IV.) Értékes antropológiai ismeretekre tett szert.

V.) Szótárírással kapcsolatos nyelvészeti ismereteket szerzett.

Utóirat:

Kiszely István antropológus, Csoma véleményére hallgatva, Nyugat-Kínának Gansu nevű tartományában meglelte, 1997-ben, a yugarokat: egy 9000 lelket számláló kis népet (ML).

IRODALOM

Szf. SZILÁGYI Ferenc: Így élt Kőrösi Csoma Sándor. Móra könyvkiadó, Budapest, 1977.

DA. DÁVID Antal: A szolgadiák, Móra könyvkiadó, Budapest, 1983.

KT. KESZTYÜS Tibor: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, <http://webis.sub.uni-hamburg.de>

FG. FARKAS Gábor: Kőrösi Csoma Sándor és a magyar őstörténet, <http://www.ctv.es>

US. ÚJFALVI Sándor: Kőrösi Csoma Sándor tanuló évei (In: Sándor.Szerkesztő: Maller Sándor, Helikon Kiadó, Budapest, 1989.)

KCSS. KÖRÖSI CSOMA Sándor(levél): Kovács József nagyenyedi tanárhoz- 1820. december 21.Teherán. (In: Sándor. Szerkesztő: Maller Sándor, Helikon Kiadó, Budapest, 1989, pp.113–115.)

JD: <http://www4.sub.uni-goettingen.de>

CSE. CSETRI Elek: Kőrösi tudományos indulása Nagyenyeden (In:1622-1997 Emlékkönyv – 375 éves a Bethlen Gábor Kollégium. Nagyenyed, 1997, pp: 4–12)

VZS. VITA Zsigmond: Kőrösi Csoma Sándor emléke a Bethlen Kollégiumban (In:1622-1997 Emlékkönyv – 375 éves a Bethlen Gábor Kollégium. Nagyenyed, 1997, pp.12–16)

ME. MÁTÉ Brika: A magyarok a Himalájában keresik őseiket. Heti világgazdaság. Revue de Press, Association Cent. Europe, Avril 1998.

ML. Marócz László: The Untenability of the Finno-Ugrian Theory from a Linguistic Point of View. In: Hungarian Revival/Political Reflections on Central Europe.1995, <http://www4.sub.uni-goettingen.de>

HOVÁ KÉSZÜLT KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR?

Ma már köztudomású, hogy Kőrösi Csoma Sándor, Erdélyből elindulván, délkeleti irányba vette az útját, de az eredeti tervében nem ez az útvonal szerepelt, hanem Oroszországon át, Közép-Ázsia felé vezető útirány. Mint ismeretes, ez akkor nem volt keresztülvihető. Végtelen sajnálattal tölt el bennünket még ma is – sőt egyre inkább – ez a tény, mert ellenkező esetben Kőrösi Csomát a magyar őstörténet neves kutatójaként tartanánk számon. Később az útközben Teheránból 1825. március 21-én írt levele, melyet Nagyenyedre szánt elküldeni, világosan tanúsítja az általa elérendő célt: „... indulok a mi eleink legrégibb hazájába, Nagy- és Kis-Bokharába (Bukáriába)...” 1821-ben néhány rövid hónapot töltvén Teheránban, Buchara (Bokhara) felé vette útját, előbb azonban Teheránból Meshedbe kellett eljutnia, ahonnan Bucharáig még vagy hatszáz kilométert kellett megtennie. Végül az özbegisztáni városban, akkor önálló fejedelemség székvárosában, csak öt napot sikerült eltöltenie, onnan Kardzsín keresztül már Afganisztán, azaz délkelet felé volt kénytelen tovább utazni, mert az orosz seregek előretöréséről szóló (nem valós) hírek miatt nem maradhatott már tovább a városban. Ezt a pontot tekinthetjük Kőrösi Csoma útvonala végső fordulópontjának, mert onnan már nem vezetett út a fentebb általa írt eredeti céljához.

Csoma természetesen akkor még nem mondott le az Ázsia belsejében történő beutazásról, de a Lehből Jarkend felé, a Karakorum hegységen át vezető út olyan veszélyes és költséges volt a számára 1822 júniusában, hogy ezt végképp nem tudta vállalni. A közben Magyarországon a részére gyűjtött és 1823-ban Perzsiába utána küldött jelentős pénzösszeg nem érte őt utol, az angol követnek vissza kellett azt küldenie Magyarországra. Kőrösinek volt még azonban egy kísérlete – inkább gondolata – miután Lehbe még egyszer visszatért 1822 augusztusában, hogy eljusson kitűzött eredeti céljához, de ott augusztus 22-én arról értesült, hogy Jarkendbe nem lehet beutazni. Ez volt az utolsó momentum (Le Calloc'h 1998. 11.), pontosabban az utolsó gyakorlati lehetőség, ami nem vált valósággá. Amint tudjuk, Csoma élete végéig reménykedett, sőt utolsó útja a még Göttingába maga elé tűzött cél felé irányult, hasztalan.

Afganisztánból tovább menve Kőrösi Csoma már India varázslatos fogságába és a titokzatos tibeti nyelv bűvkörébe került. Csak majd két évtized múltán, 1842-ben indult el Tibet, illetve annak fővárosa, Lásza felé, majd – ismeretese a tények – útközben meghalt.

Miből is vehette térbeli, földrajzi ismereteit Kőrösi Csoma Sándor? Belső- és Közép-Ázsia a 18. század végén még nem tartozott a jól térképezett vidékek sorába. Habár már korábban is voltak hozzáférhető, nyomtatásban is megjelent térképek, de nagy lép-

teik miatt nem különösebben használhatók, csak az általános tájékoztatást szolgálták. Legvalószínűbben Abulgazi Bayadur Khánnak a tatárok történetéről szóló, franciára lefordított könyve lehetett Kőrösi Csoma szolgálatára, mivel ez a könyv, amely 1729-ben jelent meg Leydenben, minden további nélkül elérhető volt Göttingában, sőt Erdélyben is. A könyvben két térkép van, közülük az egyikben megtalálhatók a Kőrösi Csoma levelében említett, általa elérendőnek tekintett országok. Még ha Göttingában az egyetemi könyvtár összesen csak heti nyolc órában tartott is nyitva (gyertyafény használata ugyanis tiltott volt), de bizonyos könyveket kölcsönözni is lehetett, így Kőrösinek azért volt módja és ideje az olvasásra. Ezzel kapcsolatban megemlíti, Gulya János eléggé pesszimistán nyilatkozott (1993) ebben a kérdésben, amit a magunk részéről nem tudunk akceptálni.

Abulgazi könyvét, ezt az igen jelentős forrást, melynek kéziratát szibériai orosz hadifogságba került svéd tisztek mentették meg a tudomány számára, azért is említjük, mivel arra Budai Ésaías is hivatkozott az 1805-ben megjelent könyvében (82. old.), amelyet különben Kőrösi Csoma is nyilván jól ismert. Budai Ésaías Turfánra, mellette Igur tartományra is utalt, valamint megemlítette Abulgázi nyomán (93. old.), hogy az ősmagyarok az Irtyssz mellé települtek át vándorlásuk során 840-ben. Mindkét munkának alapvetően kellett hozzájárulnia Kőrösi Csoma úti célja kijelöléséhez.

Az elérendő területre való konkrét utaláson kívül Kőrösi Csoma Sándor egy népet is megnevezett, amelyikhez el akart jutni, ezek a jugarok. Ezzel a kérdéskörrel már Ligeti Lajos is foglalkozott az 1940-ben kiadott nagysikerű, tudománynépszerűsítő monográfiájában, melynek címe „Az ismeretlen Belső-Ázsia”. Megállapította, hogy a Kuku-nor közeli Szu-csou vidékről van szó velük, illetve lakóhelyükkel való vonatkozásban, és végtelenül sajnálta, hogy Kőrösi nem jutott el álmai földjére (i. m. 180. old.), az uigurok egyik ága utódainak a szállásterületére, amelyre tibeti nyelvű források vezettek rá – szerinte – Kőrösit. Ez a vidék Kínához tartozik. Szemben Ligeti szkepticizmusával, úgy látjuk, hogy mégis fontos lenne eljutni oda magyar kutatóknak, az 1879. évi, gróf Széchenyi Béla által vezetett kis (három fős) expedíció nyomdokain, hiszen az még Kuku-norig sem juthatott el, mert nem engedte tovább a helyi kínai hatóság. Megismétlődött az a helyzet, amely Kőrösit is megakadályozta. Merjük azonban remélni, hogy a jövőben nem lesz ilyen akadály, bár a mai politikai szituáció nem kedvező az ottani magyar terepmunkálatokhoz.

Abulgazi-Bayadur Khan: Histoire généalogique des tatars. Leyden 1726.

BAKTAY Ervin: Kőrösi Csoma Sándor. Bp. 1984. 3. kiadás.

BUDAI Ésaías: Magyar Ország Historiája a mohácsi veszedelemig. Debrecen 1805.

ERDÉLYI István: Magyar őstörténetkutatás Kőrösi Csoma korában. Studia Nova 1., 1994. 77–58. old.

GULYA János: Sănovics, Gyarmathi, Kőrösi Csoma és Göttinga. In: Régi és új peregrináció 4; Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. II. Bp.-Szeged, 1993 (előadása 1991-ben), 1287–1294. old.

LE CALLOC'H Bernard: Új adatok Kőrösi Csoma Sándorról. Bp. 1998. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 24.

KÖRÖSI CSOMA, A MOLLA

Szinte minden Csomát érintő előadás végén előbb-utóbb elhangzik a kérdés: buddhista volt-e a legendás kutató? A tárgyilagos válasz ilyenkor egyszerű: nem tudjuk. Semmi sem bizonyítja, hogy az volt, mint ahogy az ellenkezőjét sem. Az állásfoglalást megnehezíti, hogy a buddhizmus az ateizmus és politeizmus között sok fajtát termelt ki, s általában nem próbál kirekeszteni más vallásokat, így a gyakorlatban jól megférhet velük. Mivel azonban a közönség ennyivel nem szívesen éri be, az orientalista szónokok többnyire még hozzátesznek valamit. Pl.: "Annyit azért mondhatunk, hogy úgy élt mint egy buddhista". Avagy: "Nyelvtudásánál és műveltségénél fogva a tibetiek minden esetre buddhistának nézték volna". Noha mindkét szépités iránt fenntartásaim vannak (pl. az, hogy Kőrösink nem hitt a nagykocsis/mahayana buddhizmus Buddha-családfájában, isteneiben és más földöntúli lényekben, [1]). érdekes adaléknak tartom, hogy Japánban a taisoi egyetem buddhista szerzetes-professzorai őshazakereső tibetistáinkat bódhiszattvaként tisztelik. Pedig eme kegyeletüket külpolitikai górcső alatt nemcsak szakmai körökben, hanem a *Confessio* lapjain is egyszer már megkérdőjeleztem. [2] Másrészt nem árt leszögezni, hogy a közhiedelmekkel ellentétben, Csoma nem élt buddhista 'zárdában' (szükségszerűen buddhista szerzetes módra) sem Zanglában, sem pedig Kanamban. Zanglában az ő idejében nem létezett ilyen kolostor, csak egy szomszédos zárdá, Kanamban pedig korabeli látogatók leírásaiból elég pontosan ismerjük hazánkfia ottani kunyhóját. [3] Marad még a puktali tartózkodás feltevése 1825 és 1826 ősze között, ami egyetlen egy levél keltezésén alapszik, s ezért hipotézisnél nem több. [4]

Most hadd fokozzam még ezt a tételevást hősünk 1835. december 14-i perzsa nyelvű brit-indiai útleveleinek adataival. Magát az okmányt eddig nem közölte ill. írta le senki, pedig India Nemzeti Levéltára 1941. szeptember 27. dátumozással szortírozva külföldiek számára is hozzáférhetően őrzi Újdelhiben, ahol ráleltem és lefényképeztettem. Csoma angol nyelvű megfelelőjével akkor adta le, amikor 1841. szeptember 20-án sikeresen új, tíz évre szóló útlevelet kért. Angol nyelvű változata ismert, hiszen Duka Tivadar már 1885-ben publikálta mind eredetiben, mind magyar fordításban. [5] Csakhogy az "udvari perzsa" fogalmazás nem fedt teljesen az angolt, hiszen 1251. sában 23. keltezéssel a székhely nyelvbúvárt nem Mr. Alexander Csoma erdélyi születésű, az osztrák Habsburg birodalomból jött magyar filológusnak, hanem mint Molla Eskander Csoma az Mulk-i Rum tünteti fel. James Prinsep 1835. december 1-én W. H. Macnaghten kormánytűtkárhoz intézett (s Duka által is idézett) levele kitér erre a részletre; kiderül belőle, hogy a furcsának ható azonosítást maga Csoma kérte. [6] Benne a molla minősítés különleges elbírálást érdemel.

Elsődleges jelentése muszlim teológus, tágabb értelemben azonban tanult, tanulmányokba merülő férfit megtestesítő cím. Brit-Indiában még jogtudósok és iskolai tanárok jelölésére is szolgált. [7]

Ladakban és Kinnaurban, s talán már előzőleg is, Csoma azonban magát nem mollarának, hanem bégnek tituláltatta. Erről mind William Moorcroft C. P. Kennedy százados részére 1823. április 21-én rögzített levele, mind Cultrim Gyaco és Kunga Csöleg zanszkári apátok egy-egy ú.n. Alexander-könyvének kolofonja, mind a Kanamban is megfordult, nemzetközileg elismert felfedező beszámolóit világosan tanuskodnak. [8] A módosítás mögött nem kell azt gyanítanunk, hogy Kőrösink valamikor 1830 és 1836 között kálvinista protestantizmusáról áttért a muzulmán hitre; elég, ha egyszerűen feltételezzük: indiai környezetében a molla megszólítást ügyesebbnek találta a bégénél. Minden eddigi értesülésünk arra vall ui., hogy 'örök peregrinusunk' ruházatával, viselkedésével és menleveleivel mindig is igyekezett zökkenőmentesen beleolvadni a közemberek tömegébe. Indiában és Tibetben a perzsa egyaránt diplomáciai nyelvnek számított és a molla/mullah megkülönböztetést nemcsak jól ismerték, hanem el is fogadták. Akárcsak a bég címet, Csoma ezt is – keresztnevét következetesen Szkanderre fordítva – rumi eredethivatkozással alkalmazta, amivel talán osztrák alattvalóságával szemben egy törökös kötődésre próbált utalni. [9] Szkander molla említése egyébként a művelt perzsákat egy XVII. sz.-i szerzőre emlékezteti, akinek "Abbász világot ékesítő története" c., a száfauida uralkodók felfutásának korába vezető műve körükben ma is kedvelt olvasmány. [10]

A tárgyalat perzsa útlevel méretei: 33,5 x 22,0 cm.

Függelék

I. A reprodukált perzsa útlevelet kéresemre Serbjeet Singh Delhiben élő filmforgatókönyvíró, festő és filozófus barátom az 1999-es Berlinálén lefordította angolra; átültetését magyarul a következőképpen adhatom vissza:

"Kelet-indiai Társaság Bahadu. – A római Sándor mollarának a Kormánytanács Főkörmányzó Bahadurja részéről önagysága Masztab Ali navab három évre engedélyt ad arra, hogy Hindusztnban tanulmányokat és kutatásokat végezzen a katonai és civil segítség teljes biztosításával. Kelt 1835. december 14-én (1251 Hidzsri). Kiadta a Kormánytanács Főkörmányzó a Vilmos Erődben."

II. Az alapszövegemben evvel a dokumentummal kapcsolatban feszegetett kérdéseimmel felkerestem Dr. Ivanics Mária turkológust is a JATE Altajisztikai Tanszékén anélkül, hogy az okmány fénymásolatát megmutattam volna neki. [Innen a félreértés: az útlevelben nem szerepel a bég cím.] Az adjunktus szíves választát érdemes idézni a maga egészében:

'1. A bég ebben a korban már csak azt jelenti "úr". Udvarias megszólításnál kötelezően használják ma is, de a mai török alakja Bey, pl. Mustafa Bey "Musztafa

úr". A szó az idők folyamán devalválódott, hiszen eredetileg fejedelmet pl. Erdel Begi "erdélyi fejedelem", magas rangú tisztviselőt, a steppén pedig nemzetségfőt jelentett. A korai magyar történelemben talán a "nagyúr" felelne meg neki. A Csoma útleveleiben lévő Szkander bégét Ligeti helyesen magyarázta a perzsa Iszkanderből, mely a magyar Sándor megfelelője. A Szkander bég tehát Sándor úrként fordítható.

2. A molla, az arab *mevla* [angolul] "God, the Lord, a master, a patron, a chief-justice of a province" vulgáris alakja, ebben a korban azonban már egyszerűen csak tanult embert jelent. A *Molla Eskander az Mulk-i Rum* kifejezésben az "az" (helyesen ez) perzsa előjárószo, jelentése [angolul] "of, from, out of". A *Mulk* eredeti jelentése [angolul] "Possession, a sovereignty, a state". A *Rum* eredetileg római jelentett, majd a jelentés kiterjedt a Kelet-Római Birodalomra, illetve annak utódállamára az Oszmán Birodalomra. A szultánok gyakran címezték magukat *sultan-i Rum* vagyis Rum szultánjának, kihangsúlyozva ezzel is, hogy jogot formálnak az egykori Kelet-Római Birodalom területére. A *Rum* minket érdeklő jelentése Redhouse szótárában "Name, given by Persians in modern times to the Ottoman Empire and its subjects", Steingass szótárában "Greece, Rome, the Roman Empire, Roumelia, Turkey", a *bilad-i rum* "The cities, kingdoms, or empire of Greece, or of Europe in general" kifejezésben a bilad várost, országot jelent, s ezzel jelölték az összes tőlük nyugatra fekvő országot is. Mivel ebben a korban még nem használtak sem az Oszmán Birodalomban sem pedig (tudtommal) Perzsiában családnevet, nagyon gyakran földrajzi hovatartozásuk alapján nevezték meg az embereket. Pl. a 16. század híres török történelemírója Ibrahim Pecevi, mivel Pécsen született, a Pecevi, azaz "pécsi", "Pécsből való" melléknevet kapta. Ebben az esetben az arab *i* melléknévképzőt használták. A szóösszetételeknél előforduló kötőjellel írt *i* a perzsa birtokoset (izafet). Tehát a "*Molla Eskander az mulk-i rum*" (szó szerinti fordításban: a rumok országából való Eskander molla) nyugodtan fordítható: "Eskander molla Európából", vagy "az európai Eskander/Iskender molla", vagy nagyon megmagyarosítva "Sándor deák Európából".

UTALÁSOK ÉS JEGYZETEK

[1] Ld. ismert leveleit B. H. Hodgsonnak, amelyek egyértelmű hangszíjjal "képzelt" lényekről beszélnek. (Kanam, 1829. dec. 30. és 1830. ápr. 30.)

[2] "Bodhiszattva Kőrösi Csoma: ábránd vagy valóság?" *Confessio*. 1997. 1. 47–55.

[3] Ezekről a látogatókról és legillusztrisabb követőikről ld. pl. Szilágyi Ferenc. 1987. *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában*. Budapest: Gondolat, 173–186.

[4] Képünket erről a helyzetről maga az első és egyben legigényesebb életrajzíró, Duka Tivadar kavarta össze avval, hogy róla nem egyértelműen számolt be, s ráadásul angolul másképp fogalmazott, mint magyarul. Szövegeinek három legfontosabb pontja e téren egy összegezés és két keltezés.

1. "Kőrösi Sabathuból június havában (1825) elindult második útjára Tibet felé s végre a pukdali

zárdában megállapodott Zanskar (vagy Zangskar) tartományban, a honnan az itt következő levele keltezve van" - írja. Majd új bekezdésben így folytatja: "Előadja ebben úti tervét Sabathuból, Kotghar s a Sutlej völgyén át Zanskar felé Padma nevű tibeti szolgája kíséretében, a pukdali zárdá alatt fekvő Tisza (Teesa, Pookdal, mellett az eredeti kézirat szerint) nevű helységben való letelepedését s egyességét a Lámával, hogy segítségével tervezett munkái mielőbb elkészülhessenek." Ennek rövidebb angol változata kevésbé ellentmondásos: "Csoma de Kőrös left Sabathú in June on his second visit to Tibet, and after a prolonged journey, of which he gives us some details in the letter below, he settled at the Gonpa or Monastery of Pukdal or Pukhtar, or rather at the adjoining village of Teesa, in the province of Zanskar. On leaving Sabathú he passed through Simla and Kotghurh into the valley of the Sutlej, and was afterwards accompanied by a hill servant name[d] Padma to his destination." Jömagam, aki 1993-ban Zanszkár (Zanskar/Zangskar) tartomány (tachsíl, régebben ilaka) fővárosából, Padamból (Padum/dPal gTum/dPal aDum/sPa dum) gyalog elzárándokoltam mind Puktalba (Phugtal/Phuktal/Phukter/Phug dar), mind a ma Tesztának ejtett (Teesa/Tisza; Testa/sTe sTa/rTas rTa) faluba, nyugodtan kijelenthetem, hogy Teszta nincs a meglehetősen eldugott Puktal gomba 'alatt', hanem attól dél-délkeletre legalább fél napi (de inkább egy napi) járásra, a Kargyag (dKar rGyags/dKar rGya) folyó mentén, a Padum-Darcha-Manali (gépjárműveknek csak elején alkalmas) főútvonal szegélyén terül el. A község arisztokratája (cho/-cso/), Tashi Wangdus (bKra shis dBang 'Dus), egyébként házassága révén magát Csoma mestere, Sangye Püncög egyik lemenőjének tartja, s Sangye Püncögtől három erekével büszkélkedik. (Két piros lámasipkával és egy olvasófüzérrel.)

2. Duka hőse érintett, Kennedy századosnak szóló levelét "Kelt Teesa (Pookdal-zárda mellett) 1825. okt. 16." dátumozással fordítja, az angol eredeti reprodukálásában a keltezés helyének megjelölése azonban hiányzik.

3. Hasonló az eset a második ide vágó, Csoma-[válasz]levelével is "az Asiatic Society titkárához a pukdali zárdából 1826-án augusztus 21-én". Az elsőnek idézett levél Duka reprodukálta angol eredetijéből világosan kitűnik, hogy Csoma Tesztában 1825. augusztus 12-től szeptember 26-ig várt lámájára, akivel annak késői megérkezéskor megállapodott: november 10-től a következő nyári szoloztatiumig együtt laktak és dolgoznak egy, a láma családjához tartozó lak(ás)ban. (Ld. Duka, Theodore. 1885. *Life and Works of Alexander Csoma de Kőrös*. London: Trübner. 68–72 ill. Duka Tivadar. 1885. *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. Budapest: MTA. 61–65.) "Kőrösi Csoma-zárándoklatok Indiában" címmel mindezekre a problémákra már egyszer rávilágítottam a *Confessio* 1995. 1. sz. ában. (Pp. 82–90).

[5] Duka, i.m. pp. 135 ill. 129–130.

[6] Duka i. művek pp. 133. ill. 128.

[7] Ld. pl. Yule, Henry & Burnell, A. C. 1886. *Hobson-Jobson*. (Calcutta: The Bengal Chamber ed., 1990)

[8] Duka i. művek pp. 34–35. ill. 32–33; Terjék József. 1976. *Kőrösi Csoma dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményében*. Budapest: MTA, pp. 86–93. Moorcroft 'Secunder beg'-et említ, akiből Cultrim Gyaconál 'rumi Szkander bég' (*rum pa Skend dher bheg*), Kunga Csölegnél pedig (Terjék József i. műve szerint) 'Európából érkezett Sken dhar bheg' (*rgya gar rum yul pas byon pa'i Sken dhar bheg gis*) lesz. Szilágyi Ferenc i. m.-ben rámutat, hogy levelezésében Victor Jacquemont francia természetbúvár (1801–1832) is Rúmi vagy Szkander bégnek konferálta be a helyszínen vele társalkodó Csomát (pp. 181–186), és részletekbe menően kidomborítja, hogy Sven Hedin geográfus (1865–1952) 'a magyar lámáról' a helyszínen mint Ganderbek-ről hallott (pp. 175–180). A svéd utazó a Gander-legendából Nagy Sándor-ihletésre következtetett abban a hiszemben, hogy "Alexander, Sekunder, Iskender, Iskander, Gander, Iskander Bek was certainly Csoma's nom de guerre in Asia". *Trans-Himalaya, III*, New Delhi: SBW Publishers 1991 Reprint, p. 417. [A francia nom de guerre kifejezés olyan írói / művészi / színészi álnévhez hasonlítható harci névre utal, amelynek modelljével a XX. században sok forradalmár és avantgárd művész élt, különösen az orosz kultúrszférában. Pl. Lenin, Sztálin; Gorkij; Aliagrov, Sonia Delaunay, Férat, Naum Gabo, Iliadz, Jéguine, Klioune, Pirosmiani, Pougny, Survage, Werefkin...]

Jacquemont tanúskodása naplójában és leveleiben annál is inkább alátámasztja Hedin jóval későbbi beszámolóját, mivel frissen lejegyzett és ismételtlen egybehangzó. Bernard Le Calloc'h eredetiben nálunk már csokor-

ba szedte őket (1986–1987. "Un témoignage capital sur la vie d'Alexandre Csoma de Kőrös". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* I./II. XL. 2–3. pp. 249–281 - XLI. 1. pp. 183–124.) Ennek a kiadványnak szöveggyűjteményéből most lefordítom a Csomát Szkanderrel azonosító passzusokat. "Csoma urat a kinnaurak nem a saját nevéen, hanem a rumi (magyarul román) néven ismerik. Ő azt mondta nekik, hogy hazája Európa és Ázsia között van [sic!], hogy ott vannak *lombok* (szerzetesek), és ezzel nemzetiségéről kétes véleményt alakított ki, ami inkább felkeltené, mint lecsillapítaná iránta a gyanakvást, ha a helybeliek valamennyire is törődnének az idegenekkel. Elmondta, másutt Sándor keresztnéven utazott, amely keleti név is, Szekander ['*Secander*'], s amelyhez hozzátette a bég-et, hogy utánozza Kelet pátoszát. Kanam lakói szahibnak ['*Saheb*'] tekintik, és láttam, milyen tisztelettel húzódott vissza Busountránme Vizir, amikor egy nap Rumi szahib felém jött, hogy beszéljen velem. Nagyjából hisznek annak a nagyjából igaz szövegnek, amivel előjön, és egyáltalán nem vonják kétségbe." (I. m., pp. 86–87.) "Nemsokára látni fogom Kanamban Alexandre Csoma de Kőrös urat, ezt a híhetetlenül eredeti magyart ['original']-ki-ill. beszámíthatatlan alak, külön szám, különös jelenség, furcsa pofa, bolondgomba, akiről bizonyára hallott; négy év óta a Szekander bég ['*Secander-Beg*'], azaz Nagy Károly ['*Alexandre-le-Grand*'] nem éppen szerény neve alatt él, keletiesen öltözködik, ..." (I. m. p. 112.) "Kinnaurban Kanamban láttam Csoma de Kőrös urat - Rumit - avagy szekander béget ['*secander-beg*'] (Nagy Sándort) ['*Alexandre-le-Grand*'], ezt az eredeti magyart, akiről biztos hallott már; nyomorúságos álcával tíz éve utazik Ázsiában azért, hogy nyelvek összehasonlításával megtalálja azt a hordát, amelyből nemzete kirajzott." (I. m., 113.) "Jövő télen Kalkuttában látni fogja az eredetieskedők királyát ['*roi des originaux*'] - ennek a megbélyegzésnek kurrens képzettségsítése obszcén, Alexandre Csoma de Coros urat, ... [perzsa írásjelek], mint ahogy itt hívják. Ez olyan valaki, aki ismeri a tibetit, avagy Ladak, Tashi Lunpo és más környező vidékek koszos szerzeteseinek szent tájszólását." (I. m. 116.) - Szahib ('*sahib*') volt akkortájt egész Indiában az európai úriembereknek kijáró, kb. a francia *Monsieur*-vel egyenértékű cím. Mint ilyen, megelőzte a vezetéknevet, a rangokat pedig kiegészítette (mint pl. az ezredes szahib vonatkozásban). A kanamiak Csoma Rumi megnevezését valamiféle eredetre utaló nemesi helynévnek foghatták fel. (Ld. Yule, Henry & Burnell, A C. I. m. pp. 781–782.)

[9] Sarat Chandra Das számtalan utánnyomást megélt, 1902-es tibeti-angol szótára (Calcutta: Bengal Secretariat Book Depôt, p. 1187–1188) a *rum* szót három különböző jelentéssel tünteti fel: 1. méh, uterusz; 2. sötétség, homály, 3. Törökország, az oszmán birodalom. Erre a szótárra hivatkozott Ligeti Lajos, amikor 1933-ban rámutatott, hogy a 3. értelmű felfogás perzsa keleti - akárcsak a Skan-dhar név -, s Bizáncra, majd a letűnt bizánci birodalom utódállamainak területére vezethető vissza. ("Ouvrages tibétains rédigés et l'usage de Csoma". *Young Pao*, XXX, 26–36.) Ha ez így igaz, kissé meghökkent, hogy a néhai híres turkológus Kőrösi *rgya gar rum yul* ill. *rum pa* hivatkozását különösebb magyarázat nélkül 'Európának' ill. 'európainak' könyveli el, s hogy ebben szakmai letéteményeseinek publikációi fenntartás nélkül követik őt.

[10] A párhuzamra Mrs Ursula Sims-Williams levéltárosnő figyelmeztetett Londonban, a British Library OIOC részlege olvasótermében, ahol szíves útbaigazítását kapásból a szabad állványról leemelt Jan Rypka. 1968. *History of Iranian Literature*. Dordrecht: Reidel-kézikönyv felvilágosításaival támasztotta alá.

OLOSZ KATALIN

ISMERETLEN KORTÁRSI VÉLEMÉNY KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR KELETI ÚTJÁRÓL

Kőrösi Csoma Sándor keleti útjával indulásától kezdve sokat foglalkoztak. "Őshazakutatása – írja Csetri Elek – egy népet tartott izgalomban, veszélyes kutatóútja két világrészre kiterjedő visszhangot váltott ki. Indulása óta sokat foglalkoztak utazásával és személyiségével, halála után pedig minden korszaknak megvált és n. gyan a maga Csoma-képe. Útra indulásának puszta híre elég volt arra, hogy kora. rdélyi közvéleményében lelkesedést váltson ki. Olyan neves honfitársai, mint Gyarmathi Sámuel, Kenderesi Mihály, Döbrentei Gábor és Gyulay Lajos, örömmel fogadták a határozását, és támogatásukról biztosították."¹

Az érdeklődést már maga a rendhagyó vállalkozás is ébren tartotta, hiszen pénz nélkül, gyalog, magányosan nekivágni Ázsiának még a romantika korában is elképzelhetetlenül merész és rendkívüli tett volt. Csoma életének alakulását, kutatásainak eredményeit azonban a közvélemény azért is nagy izgalommal figyelte és várta, mert a tudós egyéni célkitűzése találkozott a közösség igényével: a múlt kutatása, a nemzeti történelem s különösen az őstörténet iránti érdeklődés benne volt a kor levegőjében. A nemzeti ébredés időszakának embere lázasan kereste a múlt dicsőségét, a keleti eredet titka nemcsak a szakemberek szűk körét foglalkoztatta: avatottak és avatatlanok mondtak véleményt a magyarság messi, keleti gyökereiről, rokon kapcsolatairól, miközben mind a hazai, mind a külföldi tudományos berkekben a teljes bizonytalanság uralkodott a magyar őstörténet kérdéseiben csakúgy, mint a nyelvhasználat elvi és módszertani problémáiban. A hun-magyar közös származás gondolatát ápoló tudományos közvélemény felháborodottan szembesült a finnugor "halszagú rokonság" teóriájával, ami ismételtelen az ázsiai nyomok felé irányította a kutatók figyelmét. Nyilvánvaló, hogy ilyen kontextusban Kőrösi Csoma Sándor nemcsak egyéni vágyait követte, amikor Ázsiába indult, elhatározásával közösségi igényre is válaszolt. Találón ragadta meg a reformkor eszmévilágának ezt a sajátosságát Kemény Zsigmond Kőrösiről írott nekrológiájában: "Mikor Kőrösink életpályát választja – olvashatjuk az Erdélyi Híradó 1842-es évfolyamában –, akkor a magyar sajtáságos szeszélyvel, nem a gyakorlati élet mezején, vagy krónikai lapjain, nem végre a honalapítókban, hanem azon ázsiai ősökben, kikről egyébaránt semmit sem tudott, keresé büszkeségét. Ha tehát Kőrösink 1818-ban [!] eredetünk kifizűrészésére szánta magát, noha mulatag, de valósággal lélező korkövának hódolt."² [kiemelés tőlem: O.K.]

Hogy mennyire igaz és mennyire pontos Kemény Zsigmond felismerése, álljon itt példának az a kortársi észrevétel Körösi Csoma Sándor keleti útjáról, melyet nem tart számon a Csoma-bibliográfia³ és amelyre véletlenül bukkantam a közelmúltban.

A naptári ünnepek régi erdélyi hagyományai után nyomozva, címe alapján vettem kézbe Szikszai Mihály *Farsangi zsebkönyvét*, mely 1843-ban jelent meg Marosvásárhelyen. A két kötetes munkáról hamarosan kiderült, hogy korántsem az, amire számítottam: nem almanach típusú antológia hanem egyetlen szerzőnek, Szikszai Mihálynak a verseit, elmélkedéseit, olvasmány-reflexióit foglalja magába. A megtevesztő cím azért került a könyv élére, mert ahogy a szerző az *Előbeszéd*-ben vallja: *"E' kisdéd munkátskát a' sok helyen tréfás jöglalattya tekintetéből FARSANGI ZSEBKÖNYV-nek kereszteltem, és tán nem is ok nélkül a' kiterjedtségére nézve is, mert ezt a' hátul szorossan fűző mellénnyé' zsebjéből még akkor se ejtheti ki a' nagyon is kartsú legény midőn kedves nőbarátságával kerengőt, vagy ugrósít tántzol."*⁴

A két kötetet szorgosan teleíró Szikszai Mihály életéről, tevékenységéről minden igyekezetem ellenére sem sikerült semmi közelebbit megtudnom; egyéniségével kapcsolatban így csupán azokra az utalásokra, elejtett megjegyzésekre szorítkozhatom, melyeket a *Farsangi zsebkönyv* írásaiból és azok lapalji jegyzeteiből, illetve egy későbbi, 1859-ben kiadott füzetecskéje⁵ szövegéből kihámozhattam. Írásai alapján könyvszerető, olvasó és olvasott ember képe bontakozik ki, a római klasszikusok, különösen Horatius rajongója, akinek verseiből lépten-nyomon idéz latinul és maga készítette magyar fordításban. Érdeklődése igen szerteágazó, sűrűn előforduló lapalji jegyzeteiből felmérhető, hogy rendszeresen olvasta a *Tudományos Gyűjteményt*, a *Tudománytárt*, a pozsonyi *Hírnök* című politikai lapot, de ismerte Széchenyi Stadiumát csakúgy, mint Vörösmarty és Csokonai verseit, Bölöni Farkas Sándor észak-amerikai útinaplóját, Szöllősy Ferenc 1838-ban kiadott *Napkeleti képek* című törökországi úti jegyzeteit vagy Nagyváthy János gazdasági írásait. A *Farsangi zsebkönyv* lapjairól az is kiderül, hogy Szikszai élénken figyelte kora nyelvészeti vitáit, az ortológusok és neológusok elhúzódó perlekedését, s mindenről megvolt a saját – mérsékelt konzervatív – véleménye. Megverselt egészségügyi tanácsai, a nemi betegségek veszélyeit ecsetelő verses eszmefuttatása, többszöri hivatkozása Wilhelm Hufeland jénai orvosprofesszor *Makrobiotikájára*, s a benne kifejtett elméletre, vagy a korában oly divatos Priesnietz vízgyógykúrájára, azt a gyanút ébresztik az olvasóban, hogy orvos vagy orvoslehetett, aki erdélyi mágnescsaládok – a Bethlenek, Telekiek, Toldalagiak – szolgálatában állt. A debreceni és sárospataki kollégium, az ottani professzorok, patrónusok többszöri említése folytán, no meg néhány, tipikusan szabolcszalmári szóalak (pulya, lyány) felbukkanása okán az is gyanítható, hogy Szikszai Mihály nem volt erdélyi. Magyarországról kerülhetett Marosvásárhelyre vagy környékére, s itt ragadt, itt öregedett meg. 1859-ben úgy vall magáról, hogy nyolcvan felé járó öregember. (Vagyis az ezerhét-száznyolcvanas évek elején született.)

Mindent összevetve, a *Farsangi zsebkönyv* írásaiból egy olyan értelmiségi képe bontakozik ki, aki – noha már javakorabeli ember – elevenen érdeklődik minden iránt, legyen az nyelvészeti vita, szépirodalom, messzi népek szokása, erkölcsi ferdeség vagy a társadalmi életben felütlő jelenség. Mindezekről – olvasmányélményeiről és tapasztalatairól – a jobbítás igényével mond véleményt, hol versben, hol prózában fejtve ki nézeteit.

Így kerül sor arra is, hogy elmondja véleményét Körösi Csoma Sándor keleti útjáról.

Távoli népek házassági szokásairól szólva Szikszai Mihály beszámol többek között a kirgizek párválasztási és lakodalmi tradícióiról. Ennek kapcsán jegyzi meg, hogy *"Mind ezekről bővebben fog bennünket értesíteni a' most is még Azsiába, nevezetesen Kalkuttába tartózkodó nagy érdemű utazó hazánk' fija Körösi Csoma Sándor úr, a' ki a' mely tibeti nyelvtudományt, grammaticát, és szótárt angolnyelvmagyarázattal Kalkuttába kiadott; ebbe önmaga állítása ként, azt is igyekszik megmutatni, hogy a' tibeti nyelv szülte a' Sanskritnyelvet, melynek oly szerkeztetése, 's alkotása van, mint a' magyarnyelvnek."*

Hátha a Tibetiekől azt is kitanúlja K. Csoma Sándor úr, hogy a' káspium-tenger' környékinn lakó Kirgiz nemzeti nyelvnek, nem csak szerkeztetése hasonló a' Magyarnyelvhez, hanem abba sok magyarszók is vannak, például: csákány, fokos, kard, páncél 'sa'.

Az idegen utazókat megtámadni a' Kirgiznek, nagy bátorság' jele, 's az éljent húrják ok batírnak, az az bátonnak.

Hisznek Istent, de azt állítják, hogy mivel a' világi testi rosszak egy bölcs, és jó Istentől nem teremthettek, 's nem is létezhetnek; tehát ezeknek szerző oka, az alvilági Saetan az az sátn, ez is magyarszó.

A' Kirgizeknek – folytatja Szikszai – többire a' szokások is magyaros.

1. Mint régi elődeink Atillát, és Árpádot is egy paizsra állítván, fejedelmökké tették az éljenkiáltás közt tett felemeléssel, és jelenleg is az hivatali béigtatásokon installációkon, a' már királyi helybehagyással is kijelölt, 's megerősített érdemes honfit, elnöki székiel együtt emelvén fel, az egyszerre harsogó "éljen" kiáltással teszik meg főispányuknak a' Magyarok: úgy a' Kirgizek is az ő fejedelmöket egy darab tzondra posztóra állítják, felemelik, 's éljent kiált a' sátoros nép – ezzel vége a' koronázciónak.

2. A' delfolratioért adni szokott Verbórtzi dotalitiumját, tiszta lelki sajátsgot, jellemet érdeklő szerelemvággyal, és sokkal nagyobb pontossággal is kívánnák megtartani, mint a' jelenkor' sok művelt magyarjai, és magyarnéi.

3. Az ország' tanácsosinak, 's a' kisebb törvényhatóságok' bíráinak is akszálakat, az az aggszakalos tisztos vén embereket választanak – ez is magyarszó.

4. A' kirgiz-fejedelem' fija az apja által esett mindenféle szerződéseket, lekötelezéseket elronthat. Innen akár a' Persakirály, akár a' sinai, vagy Muszka-

császárnak hittevével erősített protectióját is retractálhattya, 's elronthattya; sőt a' köznépnél is divatoz a' retractatio – ez is történetes ma-gyarszokás.

5. Nem lévén kézművök, gyáraik minthogy nekünk se igen van; Persiából, és Sinából hozatnak köntöst, csákányt, fokost, pántzélt, és vertinget, az az véringet, mely nem egyéb, hanem drótból kötött, csinált olyan ing, melyet néhol itt Erdélybe is lehet látni.

Ezt a' vertinget a' huszáros rövid köntösökön felül úgy öltik fel a' Kirgizek, mint a' mi insurgenseink a' kék inget. Kardot kötnek, és csákányt, vagy fokost is szúrnak a' nyeregkapába.

Ez az említett egynehány magyarszó, és magyaros szokás, csak az utazók naplójából van kivéve; de ha a' Kirgizek közé is eltalál menni K. Csoma Sándor ur, ott tán még több magyar eredetű szót sorolhat Tibetangol szótárjába, mint Kalkuttába.

Külömben is a' vőlt czélja innen Erdélyből lett elindulásakor K. Csoma Sándor urnak, a' mint sokak előtt beszélte, hogy elmegyen utazni, és végire jár Ázsiába, hogy az onnan ide, és magyarhonba különböző időkbe kijött Magyarok közül, maradtak e még Ázsiába? – azok hol laknak? magyarnyelvel élnek e' még, vagy régi dicső hirtel az is elveszett?"⁶

Szikszai Mihály jól értesültségére vall, hogy a Csomáról írottak első mondatához lapalji jegyzetet fűz, melyben közli, hogy "Még e' könyvemnek vizsgálata alá bocsátásakor élt a' híres, de honának nem sokat használt K. Csoma Sándor úr."⁷ Ezért fogalmazta meg tehát elvárásait Csomával szemben. Ezek az elvárások éles fényt vetnek arra, hogy Csoma közrendű kortársainak fejében milyen kusza összevisszaságban vertek tanyát a nyelvhasználat fogalmai, a rokonsági kapcsolatok elképzelései, tudálékos szófejtések és pontos ismeretek. Szikszai tud Csoma tibeti nyelvtanáról, tibeti–angol szótáráról, tud Csoma szanszkrit–magyar nyelvhasználati kísérletéről, ismeri Csoma eredeti célkitűzését, ugyanakkor úgy gondolja, hogy ha Csoma felkeresi a kirgizeket, "ott tán még több magyar eredetű szót sorolhat Tibetangol szótárjába, mint Kalkuttába".

Abban nincs semmi meglepő, hogy Szikszai tud Csoma Sándor tudományos eredményeiről, hiszen, mint említettem, a Tudományos Gyűjteményre és a Tudománytára gyakran hivatkozik, már pedig a Magyar Tudós Társaság e folyóiratai többször adtak hírt Csomáról, ismertették megjelent munkáit, figyelemmel követték életének, munkásságának minden mozzanatát. Azon viszont megdöbbenve meditat-hatunk el, hogy a kor átlag-értelmisségje, akinek Szikszait is gondoljuk, olvasottsága, műveltsége ellenére milyen kusza elvárásokat támaszt a keletkutató Csomával szemben. De éppen ezen a ponton ragadható meg az a közösségi igény, vagy ahogy Kemény Zsigmond fogalmazott, az a "valósággal létező korkívánat" melynek Csoma is hódolt azáltal, hogy a magyarok eredetének kifizérzésére indult. Közösségi igény volt a ma-

FARSANGI ZSEBKÖNYV SZIKSZAI MIHÁLYTÓL.

„Zolus agrotat? morietur Zolus ergo.
Tura mea qui redat caruina nullus erit.
Martialis.
Zolus agrotat? morietur? Ah! bár halas meg
Zolus.
Egy nem igen rágná versemet egy pulya se.

MÁSODIK KÖTET.

MAROSVÁSÁRHELYEN

Nyomatott a' helytőlállást követő fötanoda'
betűivel Felső Visti Káli Simon által 1843.

gyar elődök kutatása, s mivel Csoma kitűzött célját nem tudta megvalósítani, a "korkívánat" elvárásainak nem tudott megfelelni, a kortárs szemében úgy tűnik, hogy "honának nem sokat használt." Szikszainak ez a megjegyzése lehet, hogy saját véleményét fejezi ki, de az is lehet, hogy ugyanazokból a forrásokból táplálkozik, melyekből a Csomáról való információkat szerezte, hiszen azoknak a tudományos fórumoknak a lapjain, melyeket Szikszai olvasott, már korábban fel-feltűnedezték az elmarasztaló, rezignált hangok.

Szikszai Mihály rövid eszmefut-tatása nem oszt és nem szoroz a Csoma-kutatásban. Valamiképpen azonban mégis lehet szerepe a Csoma-bibliográ-fiában: egy olyan társadalmi kategória kortársi véleményét juttatja kifejezésre,

melynek hangját nemigen ismeri a Csoma-irodalom. Egy Kemény Zsigmond, egy Döbrentei Gábor vagy Eötvös József – a kortárs szellemi elit – értékelő vagy rezignáltan szkeptikus írásait számon tartja, haszonnal forgatja a szakirodalom. De hogy mit gondolt Körösi Csoma Sándor keleti útjáról, milyen várakozással nézett elébe ennek a kutatóútnak a közrendű értelmiségi (s végső soron a magyar társadalom), melyek voltak a közösség elvárásai, azt a Szikszai Mihály zsebkönyvéből olvashatjuk ki. Talán még jó is, hogy nem sikerült kiderítenem kilétét. Így válik igazán hitelessé az ismeretlen kortársi vélemény általánosító ereje.

JEGYZETEK

1. CSETRI Elek 1984 Körösi Csoma Sándor. Bukarest; 196
2. K.[EMÉNY] Zs.[igmond] 1842 Necrolog. Erdélyi Híradó, XVI.évf.58.sz. (júl.22.), 347.
3. ZÁGONI Jenő 1984 Körösi Csoma Sándor bibliográfia. Bukarest
4. SZIKSZAI Mihály 1843 Farsangi zsebkönyv. I-II. Marosvásárhelyen Nyomatott a' helytőlállást követő fötanoda' betűivel Felső Visti Káli Simon által; I: 3
5. SZIKSZAI Mihály 1859 Erkölcsostra. Készítette Szentbenedeken Szikszay Mihály. Maros-Vásárhelyen, Nyomatott az ev.ref.tanoda betűivel
6. SZIKSZAI Mihály 1843 II.: 62–65
7. SZIKSZAI Mihály 1843 II.: 62

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR KORMÁNYZATI ELBÍRÁLÁSA ILLETVE TÁMOGATÁSA BRIT-INDIÁBAN A HIVATALOS AKTÁK FÉNYÉBEN*

I. A kútfő Csoma-szemponthú értéke

A felségterületére bebocsátott Kőrösi Csoma Sándorra vonatkozó iratokat a brit Kelet-indiai Társaság, azaz az illetékes hatóságok szolgálati rendszere rutinszerűen lemásoltatta és többszörösen tartotta nyilván. Róluk eddig négy indexet találtam. A legátfogóbbra múlt századvégi-századfordulói nyomtatásban [tehát száz év óta hozzáférhetően!] India Nemzeti Levéltárában Delhiben leltem, a többi hármát pedig részben kéziratos, részben gépelt összetételekben Londonban a Brit Könyvtár indiai ügyekre szakosodott részlegében fedeztem fel. A négy katalógus korántsem teljes, nem fedi feltétlenül egymást, nem könnyű eligazodni jelzetein és iratanyagában (talán kitépett lapok miatt) hézagok fordulnak elő. Jellemző a helyzetre, hogy a Delhiben őrzött, ide s tova évszázados kalkuttai kormánykiadást (*Superintendent of Government Printing*) tilos lefénymásolni, s úgy tűnik, Angliában az állami levéltárosoknak nincs belőle példányuk, sőt nem is tudnak róla.

A Kelet-indiai Társaság Igazgató Székének (*Court of Directors*) forrásértékére figyelemmel Amar Kaur Jasbir Singh himáljai katalógusa keltette fel, amely Kőrös, Alexander Csoma, utalással három forrást tüntet fel. [1] A még feldolgozás alatt álló *List of Board's Collection* 1820/21-től 1836/37-ig azonban Csoma (s nem Kőrösi) neve alatt hat aktacsomót lajstromoz, amelyek mellett elem került egy hetedik is. Állományuk több sarkalatos előnye miatt tarthat számot különös figyelemünkre:

1. A brit-indiai kormánygépezet működésén keresztül szemlélteti Csoma személyének és ügyeinek (többhangú) elbírálását, a róluk hozott döntéseket és a velük kapcsolatos intézkedéseket;

2. Benne rendkívül áttekinthetően, a szolgálati út állomásait bejárta, összességükben szerepelnek a vonatkozó iratok;

3. Ezek sok eddig ismeretlen, vagy legalábbis publikálatlan anyagot tartalmaznak, amelyek így hasznosan egészítik ki a tárgyköriükhöz tartozó, korábban már közzétett s így most itt nem reprodukált tételeket. [2].

II. Az azonosított tételek nyersanyaga és főbb tanulságai

A Khaja Ahmad Ali-ügy aktacsomójától elvonatkoztatva (F/4/987 Coll'n N° 55154), az érintett dossziék tizenegy Londonba küldött kormányjelentést, négy londoni választ, több, mint öt rövid parancsot és negyvenkét levelet tartalmaznak. Ez utóbbiakból Duka Tivadar nyomán Terjék József ill. Szilágyi Sándor tizennégyet tett közzé. Átmásolás vagy újrarendítés helyett – két kivétellel – rájuk mindig külön bekezdésben []-be foglalt hivatkozásokkal utalok. Az általam most magyar fordításban nyújtott többlet így az említett hivatalos iktatási összegezek, jelentések, jóváhagyások és parancsok mellett huszonnyolc olyan kiadatlan levélre terjed ki, amelyekből három Csoma tollából származik. Khaja Ahmad Ali patnai kereskedő dossziéját csak egy rövid leírás erejéig veszem képbe, mivel az a reprodukáláshoz túl vastag, s Csoma személyéről, életéről és tudományos munkásságáról meglevő ismereteinket így is csak kis mértékben gazdagíthatja.

Dolgozatomnak elsősorban az utóbbi hét év alatt összegyűjtött, a maga nemében immár teljes, levéltári anyag ad értéket, még ha ez a tény némileg el is sikkad mennyisége és az ebből következő függelékbe utaltság miatt. [3] (Udvariatlanság lett volna vele a KCsSKE-szimposium közönségének türelmét próbára tenni.) Alapszövegemben mutatok rá azokra a pontokra, amelyeket eddigi adataink birtokában a legérdekesebbeknek tartok.

A. Aggályok Csoma brit befogadása, ladaki, majd felső-bisavari kutatásainak kormányzati támogatása felől

Csomának a britekkel Indiában kialakult viszonyáról két fontos, sőt igen fontos tény derül ki az első három kiemelt dossziéből:

1. Eredetkutatónkat a brit hatóságok nem nézték orosz vagy egyéb kémnek, bár joggal felmerülhetett bennük a gyanú, hogy vállalkozásában politikai indítékok is közrejátszottak (hiszen nincs hazafiság politikai mellézköngék nélkül);

2. Nem átkodtak viszont nyelvtudását saját politikai céljaikra igénybe venni. Mindkét megállapítás magyarázatot érdemel.

1. Első tibetistánk azt hitte: angol befogadója, William Moorcroft ajánlása dacára, múltja igazolása előtt a britindiai hatóságok gyanakodtak rá. [4] Mindvégig kínosan – ha úgy tetszik, rögeszmésen – ügyelt arra, hogy ne adjon tápot a legkisebb rágalomnak sem valamiféle idegen hatalom érdekében-zsoldjában végrehajtott felderítő-hírszerző megbízatás felől. Roppant sokat ártott magának azzal, hogy nem volt hajlandó szabadon, önállóan levelezni, s szóval és tettel tüntetve hangsúlyozta: őt a pénz, a jutalom nem érdekli. Visszautasító magatartása bizonyára sokakat megbántott, elszigeteltséget eredményezett, rá a természetes átlagreakció a lenézéssel párosult megvetés lehetett. Hiszen gazdaságilag és társadalmilag gyors felemelkedésre törő, kalandoroktól és szerencsevadászoktól tarka környezetbe került – nem véletlenül. Hát akkor meg mit akar? – érthetetlenkedhetett furcsaságán nem egy kortárs.

Elképzelhető, hogy amikor Zanszkárból jövet Szabáthú brit határállomásán jelentkezett 1825-ben és ott öt hosszú hónapig 'megvárakoztatták' [5] egyes, a nevelésük folytán látszatokra ugyancsak adó helybeliek kikezdték, majd kigúnyolták. Elvégre nem nagyon tévedtek, amikor csodabogárnak nézték őt, s nem lephet meg, hogy szembefordultak vele, amikor rokonszenvük, társaságuk keresése helyett hátat fordított nekik. Nyilván hamar felfedezték gyengeségeit, s azokon keresztül igyekeztek megkeseríteni kényszer-tartózkodását. Az utójelzésekből ítélve: ugyancsak sikerrel.

Csoma mintha nem fogta volna fel a számára talán hirtelenjében túl közel került, túl modern, bonyolult bürokrácia sajátságait, noha élete végéig attól függött – mivel zsörtölődései és kifakadásai ellenére sem szakított vele. [6] A színes, kavargó britindiai társadalom (jobb esetben sajnálkozva) pozícióját röviden azzal jellemezhetette: 'kívül-alul' (szükségtelenül, egyszerűen gátlásos ügyetlenség miatt). Őt a nagyzási hóbortjába fulladt, zseniális Moorcroft protezsálta, aki senkit sem hagyhatott hidegen; bőven akadt csodálója és ellensége, akiket egy olyan alvállalkozó, mint székyel őshazakeresőnk, persze örökölt. Charles Pratt Kennedyt így barátjának tudhatta (volna, ha mindezzel tisztában van). Csak hogy a százados Kőrösink érkeztekor éppen nem volt Szabáthuban, noha valamennyire a szintén barát Dr. James Gilbert Gerard orvos helyettesítette. Közvetlen főnökük, William Murray hadnagy az ambálai háttérből féltékenykedett rájuk [7], s annak közvetlen felettese Delhiben, Charles Elliott, valószínűleg nem tekinthetett el nem sokkal korábbi elődje, Sir David Ochterlony vezérezredes keményen Moorcroft-ellenes irányvonalától. [8] A hadsereg ménését vezető lódoztort az egész hatalmi elit eléggé ismerhette azonban ahhoz, hogy belássa: ha valaki, hát ő nem fog keblén orosz-bérenc kígyót melengetni. Nem csoda, hogy ennek a bonyodalomnak elrendezése egy kis időbe telt.

Csoma esetében a britindiai kormányközegek egyszerűen attól tartottak, hogy a magyar utazó miatt kellemetlenségük támadhat a tibetiekkel ill. azok kínai gazdáival, ha őt visszaengedik tibeti hűbérterületre. Hogy ez irányú félelmük nem volt alaptalan, azt a második dosszié tartalma bizonyítja.

2. Ez akörül a fenyegető tibeti levél körül forog, amelyet peregrinánsunk brit befogadói kérésére azoknak angolra fordított. Nehéz elképzelni, hogy adott kormányösztöndíjas helyzetében hogyan bújhatott volna ki ez alól a feladat alól, annál is inkább, mivel az három éves szótár-szerkesztő tartózkodása tartományának (Kinnaurnak/Felső-Bisavarnak) sorsába vágott. Már Moorcroftnak is tett ilyen szolgálatot akkor, amikor 1822-ben oroszról latinra lefordított neki egy pandzsábiaknak szánt, de előlük szerencsésen elkaparintott diplomáciai levelet. [9] 1835-ben szikmi diplomáciai levelezést ültetett át angolra. [10] Igen tudatosan terjeszkedő gyarmatosítók idegen kenyerén Csoma egyszerűen nem lehetett kizárólag tanulmányai és töprengéseibe merült, a világtól teljesen elzárt tudós. Ettől még nem lett tartós munkára beszerzett brit ügynök, mint később pl. a saját ismételt

folyamodványaira és egyéb manővereire végül is rendszeres fizetést húzó, neves turkológus, Vámbéry Ármin (1831?–1913) [11].

B. Kalkuttai kelepce

A negyedik azonosított dosszié Csoma kalkuttai alkalmazásának körülményeire vet fényt. A tibeti nyelvtan-összeállító-, szótárszerkesztő- és mellékesebb irodalmi munkákra előirányzott idő letelte után Felső-Bisavarban Kőrösinknek a bengáliai hatóságok engedélyezték, hogy kész anyaga sajtó alá rendezésére a székvárosba költözzék, ahol korábbi havi illetményét száz rúpiára duplázták avval a feltétellel, hogy H. H. Wilson, a Bengáliai Ázsiai Társaság (BAT) titkárának felügyelete alatt a BAT könyvtárában közben a nepáli követ ("rezidens") B. H. Hodgsontól kapott tibeti kéziratokról és fanyomatokról leíró katalógust (*Catalogue raisonné*) készít.

Csoma Tibet nyelvével, életviszonyaival, irodalmával és művelődésének egyéb lényeges összetevőivel szerződésesen 1823 márciusa óta foglalkozott a transzhimalájai ill. himalájai felföldeken. 1827 júniusában a britindiai kormány változatlanul havi 50 rúpia ösztöndíjjal három év haladékat adott neki arra, hogy Kanamban befejezze Moorcroft-meghajtású tibeti nyelvtanát, szótárát, irodalmi szemelvény-válogatását és, hogy további tibeti kéziratokat vehessen. Ez a határidő az esős évszakra való tekintettel öt hónappal kitolódott, s kb. másfél hónapot vett még igénybe az az adminisztratív huzavona, amely után eldült, hogyan is folytatódik eredetkutatónk előrehaladott tibetista vállalkozása.

A hosszas és rengeteg energiát felemésztő beruházás eredményessége távlatában természetesnek tarthatjuk, hogy Csoma kormányköltségen Kalkuttába ment fő művei kiadására. Megütközhetünk azonban azon, hogy a székvárosban ez a munka előrelátható elhúzódást szenvedve programszerűen háttérbe szorulhatott egy új, katalóguskészítő megbízással szemben. Ennek a furcsaságnak nyilvánvaló oka H. H. Wilson volt, aki a bürokraták számára ismeretlen és ezért általában elírt francia *catalogue raisonné* szakkifejezéssel előjött, és aki szaktekintélyét és nagy befolyását latba vetve kihasználta a kormány szűkmárkú kicsinyességét: ha "a magyar" fizetését komolyan meg kell emelni ahhoz, hogy a drága Kalkuttában fenn tudja magát tartani, kényszerítsük fokozott teljesítményre, húzzunk le a rókáról egy újabb bőrt is – mondhatta szóban és nem hivatalosan az illetékeseknek. A brit-indiai kormány Csomának szabta, szerződésesnek felfogható feltételekből meghökkenően hiányzik, hogy a szakkatalógushoz feldolgozandó irodalom terhet közelebből meghatározzák s, hogy a dicsfényben fürdő, de nem szanszkrit területen kétes szakértelmű autodidakta főnök és érdemes balkán kulija (mert erről van szó) közt előfordulható nézeteltérések orvoslására fellebbezési fórumot jelöljenek meg [12].

De hadd adjon hangot itt a szerző még leplezetlenebbül magánvéleményének. H. H.

Wilson csapdája kettős zsarolást tett lehetővé. (1) Nem engedi nyomdába Csoma műveit addig, amíg kiszolgáltatottja nem kivonatolja neki az igen terjedelmes, zömében bonyolult vallásos tibeti irodalom legfontosabb műveit, amiket aztán ő a saját nevében saját úttörő dicsőségére kiad – "segédje" nevének említésével vagy anélkül. [13] (2) "Elégtelen", "Még átdolgozásra szorul" vagy hasonló minősítéssel úgy dobja vissza ropant érzékeny székely beosztottja összegezéseit, ahogy akarja, vagyis magyar alárendeltjét önkényesen ott és akkor alázza meg, kínozza, ahol és amikor kedve szottyan rá.

Körösink ennek a helyzetnek fonákságát minden bizonnyal már jól felfogta akkor, amikor a baráti és kitűnően értesült C. P. Kennedy századosal látszólag spontánul, nagy vonalakban utat engedett létrejöttének. Mi más tehetett volna? Szinte semmi választása sem maradt, hacsak nem volt hajlandó lemondani hét év keserves munkájának írásba fektetett eredményeiről. [14] Némileg bízhatott jó szakmai felkészültségében, harcedzett szívósságában, esetleges rokonszenvekben és legfőképp abban, hogy H. H. Wilsontól viszonylag hamar megszabadulhat. S talán a titkár nem is akart szadistán visszaélni helyzeti fölényével. Ha, mint feltételezhetjük, C. P. Kennedyyel tanácskozva ezek a reménysugarak átcikáztak agyán, jól számított. Mint egykor Kis Tibetben Moorcroft, majd Kinnaurban a Gerard klán, Bengáliában pártfogásába vette a Prinsep dinasztia, amelynek legzseniálisabb sarja, James, 1832-ben fokozatosan átvette H. H. Wilsontól a hatalmat a BAT felett. A társaság tagjai ünnepélyesen 1832 szilveszterén búcsúztatták 1811 április eleje óta újra meg újra választott titkárukat, aki őket az anyagi csőd szélén hagyva egy oxfordi szanszkritista professzori szék, és a vele párosulandó tekintélyes pozíciók kedvéért visszatért Angliába. [15]

C. A Khaja Ahmad Ali diplomáciai incidens és Csoma szerepe az ügy elrendezésében

Az ötödik aktacsomó illusztrálja, miként kérték fel 1832-ben Körösit, hogy vámvizsgálat után H. H. Wilson mellett angolul lajstromozza egy patnai kereskedő kormányának adományozott árumintáit és tételesen becsülje fel azok piaci és muzeális értékét. H. H. Wilson és Csoma ilyenirányú közreműködését elsősorban az indokolta, hogy a mintagyűjteményt a bengáliai kormány felajánlotta (tulajdonátruházással vagy pusztán megőrzésre?) a BAT múzeumának, amely a gyakorlatban meglehetősen 'összeolvadt' az éremgyűjteménnyel és a könyvtárral. Rohadásveszélyre és rovári kártevőkre hivatkozva, H. H. Wilson Csomával a felkínált 104 cikkből keveset fogadott el (az ötvösmunkákat és a nyolc kínai rajzot tarthatták meg). A hatóságok így az élelmiszereket (teafajtákat, aszalt gyümölcsöket, egyéb édességeket, metélt tésztákat) elárverezték, a fennmaradt bőrárúkat, meleg öltözeteket, egyéb ruhaneműt, selyemkelméket, gyapjúszöveteket, stb. pedig átvitték Angliába abban a (szinlelt?) reményben, hogy ott az ipar belső-ázsiai exportra majd leutánozza őket.

Az akták sok egyéb érdekességéhez ill. pikantériájához tartozik a leleplezett kémkedési háttérben két Csoma életútját meghatározóan befolyásoló angol, W. Moorcroft és B. H. Hodgson egymástól teljesen különböző okú fontossága. Erdemes azt is megemlíteni, hogy Körösink anyagi helyzetének további alakulására kihathatott az a Khaja Ahmad Ali kártérítési követelésében hozott, modellértékű kormánydöntés (precedens), miszerint ki nem fizetett régi [1817 körüli] szolgálatokat a hatóságok utólag [1832-ben] nem honorálnak. Tibetből megmentett és 1 618 szikka rúpia értékűre becsült áruért, amelyeket a Bengáliai Elnökség vámmentesített és Patnából Kalkuttába ingyen szállított, Khaja Ahmad Alinak végül is 2 500 szikka rúpiát folyósítottak. Ezen összeg azonban a kereskedő gyorssegélyből és kölcsönből finanszírozott, körülményes hazatérésének költségeit volt hivatott fedezni. Csoma 1831. július 22-től két évig esedékes, havi száz rúpiás kalkuttai járandóságából akkortájt mindössze kettőt vett fel [1831. július-augusztusában], s a BAT által rendelkezésére bocsátott ingyen-szobában meghúzódva, korábban összekuporgatott pénzéből élt. Bennhagyott illetményét senki sem erőszakolta rá, s attól szépen így el is esett. A BAT új titkára 1835 elején ezt az aberráns helyzetet visszamenőleg úgy próbálta rendezni, hogy felkérte a kormányt: magyar pártfogottjának három év négy hónapi [40 hónapi] fizetség gyanánt [tehát az 1831. szeptembertől 1834 végéig tartó, fizetetlenül maradt időszakra] utaljon ki 2 000 rúpiát (ami havi 50 és nem 100 rúpiát tételez fel), s ezt az elveszett magyar adakozás 142 font sterlingjének pótlására töltsa meg 1 400 rúpiával. [16] Ezt a [Csoma-kutatásban még bizonyítatlanul maradt, de nyilván jóváhagyott] megoldást úgy is felfoghatjuk, hogy az első 28 hónapra [tehát az erdélyi kutató fő műveinek sajtó alá rendezése és vele párhuzamos tibetista katalógizálása tartamára] havi 100 rúpiát ítél meg, 1834-re [a tibeti nyelvtan és szótár késett megjelenésének évében] azonban már csak havi ötvenet.

D. Csoma munkáinak kiadása a bengáliai kormány költségén

A hatodik dosszié H. H. Wilson 1832. december 26-án G. Swinton fő kormánytitkárhoz intézett levelére épül, amely mellett a rá adott választ és annak hivatalos visszhangjait, továbbá H. H. Wilson utódjának, J. Prinsepnek a tárgyban a kormánnyal 1833. január 30-án közölt pontosításait és annak gyors hivatalos elfogadását tartalmazza.

H. H. Wilson jelentéséről a következőket jegyezhetjük meg:

1. Tudatja, hogy Körösi tibeti nyelvtana, szótára és egy buddha-rendszert összegező tibeti szógyűjteménye kiadásra készen a kormány rendelkezésére áll. Nem tér ki azonban arra a tibeti irodalomtörténetre (irodalmi és szellemtörténeti áttekintésre), rövid földrajzra és kronologikus történelemre, amelynek elkészültét a nyelvtannal Csoma C. P. Kennedy századosnak írásban [szinte 'pro forma'] már 1827. május 5-én jelezte. Dátumozásából következik, hogy eredetkeresőnk 1830 vége felé befejezettnek tekintett munkáján Kalkuttában még másfél évet pepecselt,

2. A kiadás költségeit 3–4 ezer rúpiára becsüli, ami a későbbi, a megadott alsó határ kétszeresénél is többre utaló adatok fényében (6 412, 4, 0 rúpia) ugyancsak derülátó beállítás. Gondatlanságra és nem rosszindulatra vall. Távozófelben H. H. Wilsonnak u.i. nem kellett attól tartania, hogy a helyszínen a tények cáfolatában felelnie kell érte.

3. Felveti azt a lehetőséget, hogy Angliába magával viszi a kész anyagot, s ott megpróbál hozzá számlát álló kiadót találni, de nem kardoskodik mellette. Ha fontosnak tartotta volna a kéziratok efféle megkaparintását, akkor érdeke lett volna a kormányt a kiadási költségek eltülozésével a megjelentetés vállalásától elijeszteni.

4. Csomáról jó véleményt mond és kedvező távlatot nyit későbbi tudományos alkalmazásához is. Viselkedése ebben így korrektnek minősíthető.

Korábbi politikájával összhangban, válaszában a kormány az esedékes kiadás finanszírozását magára vállalva hangsúlyozza: a kinyomtatásra Kalkuttát, a közreadásra Indiát tartja a legmegfelelőbbnek. Ahelyett, hogy H. H. Wilsont a sajtó alá rendezésre [joggal] inkompetensnek nyilvánítaná, [nyomatékkal] megköszöni szíves fáradozásait, s módot talál arra is, hogy ezen keresztül kifejezze elismerését Csoma iránt.

James Prinsep aztán 1833 elején más szellemben veszi át az ügyet, a tibetista katalógizálásról már nem beszél, de leközlendő eredményekről annál inkább. A tibeti fontok öntése és a szedés többszöri átvizsgálása miatt még így is majd további két évbe kerül, míg Kőrösi tibeti nyelvtana és szótára megjelenik (a buddhista szójegyzet és egyéb alapvető munkák nélkül).

Csoma első négy kalkuttai évében talán az a legszomorúbb, hogy minden bizonnyal igen terhes tibetista katalóguskészítést (gyakorlatilag B. H. Hodgson tibeti nyelvű küldeményáradatának kivonatolását) jelenlegi ismereteink alapján feleslegesnek tekinthetjük, hiszen a munka eredményének, azaz a katalógusnak nyoma veszett. [18]

E. Egy elírt dátum és annak következményei

Az utolsó azonosított dosszié vékony: csak egy igen rövid iktatási összefoglalást, egy kormányjelentést Londonba, egy hivatkozásra szolgáló régi (1831-es) londoni jóváhagyást és két olyan levelet foglal magába, amelyekből egyet Duka már leközölt. Érdekesége mégis számottevő, mivel azt bizonyítja, hogy a Duka és nyomában mások publikálta fontos J. Prinsep-levele dátuma helytelen. A hibát nemcsak az iktatási adatok bizonyítják többszörösen, hanem a kérdéses levélre adott, eddig ignorált válasz is. Delhiben, India Nemzeti Levéltárában végzett kutatásaim alapján nyugodtan kijelenthetem, hogy a tévedés magyarázata egy elírás: James Prinsep 1835. január 5. helyett 1834. január 5-tel keltezte W.H. Macnaghten kormánytitkárhoz intézett jelentését Csoma nyelvtanának és szótárának megjelenéséről és kíváncsú terjesztéséről, valamint a székely tibetista anyagi helyzetének szanálásáról. [19] Velünk is könnyen megesik, hogy leveleink, elismervényeink az új év elején megszokásból még az előző évszám csúszik ki tollunkból.

Ez a felfedezés azért jelentős, mert arra enged következtetni, hogy Kőrösink

nyelvtana és szótára csak 1834 végén került ki a nyomdából. (Innét az érintett dokumentum kitétele: "a határidő egy év helyett, a mint azt a szerző kikötötte, két évre terjedt ki" – azaz 1833–1834-re, ennek előtte H. H. Wilson jelenléte miatt J. Prinsep a kiadással még nem tudott foglalkozni.) Ennek a pontnak tisztázása lehetővé teszi számunkra, hogy megértsük, miért csak 1835-ben került sor a szóban forgó művek szétküldésére, miért csak akkor indult meg a kapcsolatfelvétel Döbrentei Gáborral, a Magyar Tudós Társaság titkárával, Esterházy Pál herceg londoni nagykövettel, a nagyenyedi tanárokkal és rajtuk keresztül az egész magyar hátországgal. [20]

Csoma Kalkuttában kívarta tibeti nyelvtana és szótára kiadásának nemzetközi és hazai visszhangját, egy ideig szorongott a hazájába utalt 450 db. arany körüli csenden (amin súlyosbított az a bizonytalanság, amit friss művei tiszteletpéldányainak otthoni fogadtatása felől kellett elviselnie) [21], majd fogta magát, és a bengáliai székvárosnál jóval olcsóbb vidékre költözött.

III. Duka ködösítése

Meglep, hogy Csoma első és mindmáig messze legalaposabb magyar életrajzírója és méltatója dokumentációs feldolgozásában nem igazította helyre J. Prinsep tárgyalt elírását. S már ennek előtte az a tény is zavar, hogy erdélyi eredetkutatónk kalkuttai tartózkodásának első tizennyolc, Wilson-i hónapjáról csak kevés adatot szolgáltat, noha az arra vonatkozó levéltári anyag, mint láthattuk, ugyancsak konkrét és bőséges. Ezek után nem csoda, hogy hőse tetuljai, politikailag ugyancsak gyanús háttérét sem igyekezett olvasóinak meggyőzően felvázolni. [21] Mivel magyarázhatjuk közönsége agyában összemosódásokat előidéző hézagosságát? (Amelynek egyik következménye az, hogy az 1830-as évek első felét illetően Kőrösit – tévesen, de korántsem minden alap nélkül – sokan a BAT segédkönyvtárosaként könyvelik el még ma is.) [22]

Nem jutott volna elég forrásanyaghoz? Ez nincs kizárva, de nem valószínű. Levéltári kutatásaiban feltehetőleg egy olyan bizalmas, kéziratok katalógusra támaszkodott, amely az 1885-ben ill. valamivel később é.n. kinyomtatott, de kívülről felé titkosított "Index" egy "felmenője" lehetett. Nos, ez az "Index" elég referenciával szolgál ahhoz, hogy a problematikus Wilson-i epizód megkötöttségét annak J. Prinsep-i feloldásával viszonylag pontosan be lehessen mérni.

Az áttanulmányozott hét dosszié alapján megnyugodhatunk: Duka dilettáns mivolta ellenére, vagy talán éppen amiatt, gondos, lelkiismeretes munkát végzett: Csoma-életrajzához nagy elsődleges anyagot gyűjtött össze, és az azokból átvetteket – néhány kivétellel – hűen reprodukálta ill. fordította le. [23] De elsősorban nem a történelmi igazságot kereste. Ha hihetünk Stein Aurélnak – és miért ne higgyünk, hiszen ő személyesen és ráadásul jól ismerte Dukát és kitűnően meg tudta ítélni Kőrösivel kapcsolatos munkásságát – Görgey egykori hadsegédjét, a brit-indiai katonaorvost irodalmi

működésében két indíték vezérelte: "az a vágy, hogy Magyarországnak a tudomány előbbrevitelében való szerepe iránt bizalmat ébresszen, és az a hő óhajtás, hogy érdeklődést keltsen szülőhazájában az orientalista bűvárlatok iránt". [24] Ennek megfelelően a tudományos világ képbe vett képviselőit tiszteletre méltó szaktekintélyeknek állította be, akik a szintén tiszteletre méltó, hősies Csomát nemcsak elismerték, hanem nagyra is becsülték – akárcsak a tiszteletre méltó Kelet-indiai Társaság óvatos főtisztviselői, akik a hozzájuk fordult, magyar anyanyelvű idegent lovagias elbánásban részesítették. Kegyes szépítő egyszerűsítését kora szellemének tulajdoníthatjuk. Mai gondolat- és írásszabadságunkban azonban nem kell, hogy felüljünk neki. Emigrációt takaró keleti eredetkutatása során Csomának mindig csak átmenetileg és csak roppant áron sikerült minimális vagy annál alig nagyobb anyagi és idegenrendészeti biztonságra szert tennie, éppen az általános tudományos érdeklődés ernyedtsége és a britindiai bürokraták zsongorisága miatt. Testi-lelki traumáinak sokasodása megakadályozta, hogy kiegyensúlyozott emberként lépjen fel. Ha nála erkölcsi erényeken felül valós szellemi értéket keresünk, mint Széchenyi István, azt nem nagydobra vert hazafias ideológiájában, hanem a tények aprólékos megfigyelésében és tiszteletben tartásában találjuk meg. A jelen dolgozat ennek a Dukának korántsem ellentmondó meggondolásnak hódol.

* A KCSSKME "Kőrösi Csoma Sándor és tudományos műhelyeink" c. kötetében közölt dolgozat bővített, átdolgozott kiadása

UTALÁSOK ÉS JEGYZETEK

- [1] 1988. *A Guide to Source Materials in the India Office Library and Records for the history of Tibet, Sikkim and Bhutan 1765–1950*. London: The British Library. Három Csomá-hivatkozása: IOR F/4/987 [Board's Collections N° 27719 (87)] a magyar utazó befogadásáról és továbbengedéséről 1824–1825-ben; IOR F/4/1181 [Board's Collections N° 30743/10] havi 50 rúpia megajánlásáról irodalmi kutatásokra Bisavarban 1827 májusa és 1829 decembere között; IOR MSS Eur B 294, amely egy ismeretlen barátához [Csorja Ferenchez] Temesvárról 1819 szeptember 1-én intézett levelet tartalmaz. Az alapos munkának egyik Csomá-szemponthú fogyatéksága az, hogy – akárcsak a többi index – nem mutat rá a székely tibetista fordítói kihasználására, noha az az egyébként nem mellőzött, N° 30743/9-es szabáthúti dossziéből világosan kidomorodik. Az 'IOR-ról (*Indian Office Records*) annyit, hogy letéteményese, az egykori londoni Indiai Minisztérium állandóan gyarapodó könyvtára (India Office Library and Records / The British Library at Blackfriars, London) 1998 áprilisa és szeptembere között költözött a Waterloo Pályaudvar környéki, Orbit House-ként ismert kietlen épületből a nemzeti könyvtár új, St. Pancras Pályaudvar melletti központjába. Bethlenfalvy Géza – aki engem pár hónappal megelőzve, nálam nagyobb időrafordítással és szintén több lépésben kutatott benne még Blackfriarsban – 1992-ben nagy vonalakban már beszélt az Igazgató Szék érdekességéről Kovácsnán anélkül, hogy megadta volna a szóba hozott akták jelzeteit vagy célzott volna a kinnauri vonatkozásokra is. (1993. "Új levéltári források Kőrösi Csoma indiai útjáról." Pp. 42–50 in *Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain*, szerk. Pábián Ernő. Kovácsna-Csomakőrös: KCsSKME.) Az általam most tárgyalt anyag javarészt Kalkuttából befutó iratmásokból tevődik össze, amelyeknek kiemelése annak tulajdonítható, hogy himalájai (határmenti), tehát diplomáciailag kényes fejleményekről hozott döntésekkel foglalkozik. IOR jelzetei: F/4/987 [N° 27719 (87)]; F/4/1181 [N° 30743 (9–10)]; F/4/1374 [N° 54890]; F/4/1384 [N° 55154]; F/4/1511 [N° 59590]; F/4/1529 [N° 60524].

A kútfőről és intézményi keretéről röviden a következőket mondhatjuk.

a. A Keletindiai Társaság /1709-től 1833-ig a 'United Company of Merchants of England trading to the East-Indies'/ 1600-ban alapított jogelődjének a Jöreménységfoktól a Magellán-szorosig elnyert kereskedelmi monopóliumát igyekezett megtartani és gyümölcsöztetni. Miután holland versenytársai a Fűszerszigetek és a Maláj-félsziget térségéből kiszorították, elsősorban az Indiai Alkontinens pamutáru importjára és újra-exportjára, valamint a kínai tea-kereskedelmre rendezkedett be, majd tevékenységét fokozatosan más áru-alapokra is kiterjesztette. Az indiai belviszályokat kihasználva, Bengália, Bihár és Orissza bekebelezésével a XVIII. sz. második felében komoly szárazföldi hatalommá vált. Indiában három elnökséget tartott fenn /'Presidencies' of Bombay, Madras and Calcutta/, de több kisebb kereskedelmi központtal /'factories'/ is rendelkezett és fennhatósága alá vont egy egész sor védettnek nyilvánított államot /'protected states'/, így Radzsputánát, Pandzsábot, Kasmirt, Közép- és Nyugat-Indiát, Hájderabádot, Májzort és Travankort.

b. Londonból az Igazgató Szék /'Court of Directors', Igazgatók Tanácsa/ irányította, amelynek 24 tagját a részvényesek /'Court of Proprietors', Tulajdonos Szék, Tulajdonosok Tanácsa/ évente választás útján jelölték ki. Ennek a vezénylő testületnek feladata abból állt, hogy biztosítsa /'managing'/ a társaság tengerentúli vezetését és kereskedelmét; mind belföldön, mind külföldön megfelelő civil, katonai, tengerészeti és kereskedelmi alkalmazottakat vegyen fel és azokat ellenőrizze; gondoskodjék a brit kormánnyal való együttműködésről. (Ez utóbbi pontot illetően megjegyezhetjük, hogy pártfogása fejében a Keletindiai Társaság rendszeresen alacsony kamatú kölcsönökkel segítette a brit állami költségvetést, az állam pedig törvénycsomagokkal /'Charter Acts'/, rendelkezésekkel és különleges felügyelő szervének, a 'Board of Control'-nak intézkedéseinek keresztül szabályozta működését. Az általános törvényszékek /'General Courts'/ szintén hallattak magukról ügyes-bajos dolgaiban.)

[Ld. Moir, Martin. 1988. *A General Guide to the India Office Records*. London: The British Library.]

[2] Duka Tivadartól átvéve, annak fordításában ez utóbbiakat Terjék József belefoglalta dokumentációs lajstromába anélkül, hogy kétségbe vonta volna valódiságukat ill. helyességüket / teljességüket, vagy megpróbálta volna azokat más forrás(ok)ból ellenőriz(tet)ni ill. bizonyít(t)ani. (Ld. 1984. *Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról*. Budapest: Kőrösi Csoma Társaság-MTAK: 13., 16–19., 31.)

[3] A teljesség a kalkuttai kormány és az Igazgató Szék levelezésének máig katalogizált részére értendő. Nem valószínű, hogy a későbbi jelentés-áramlat sokat foglalkozna Csomával.

[4] Ld. "Kőrösi Csoma Sándor levele J. Prinsephez – Kalkutta, 1835. november 30." P. 135. Terjék, József. *I.m.*

[5] A használt angol terminus: 'detained', amit a franciák pl. 'liberté surveillée'-nek, azaz olyan felügyelet alatt álló szabadsággal fordítanának, amely laza fogsággal egyenértékű, hiszen nem engedélyezi a kijelölt tartózkodási hely elhagyását. Ennek a mozgásszabadság-korlátozásnak szigorúbb válfaja Franciaországban a 'résidence surveillée', vagyis házi fogság, amely Csoma esetében pillanatnyilag sem merült fel.

[6] Magyar részről mellőzött kéziratok levelezésében H.H. Wilsonnal, Ramcomul Sen pl. 1839-ben Csomát könyvtárosi tisztségével is elégedetlennek festi le. [OIOC: MSS Eur E 301/4]

[7] W. Murray és C. P. Kennedy versengését jól szemlélteti pp. 320–324. 1911. *Records of the Delhi Residency and Agency*. Lahore: Punjab Government Press

[8] Ld. Pp. 267, 281, 283–284, 300. Alder, Garry. 1985. *Beyond Bukhara. The Life of William Moorcroft Asian Explorer and Pioneer Veterinary Surgeon 1767–1825*. London: Century.

[9] Az orosz cár Agha Mehdi nevű ügynöke által Randzsit Szinghez intézett jegyzékét. Ld. pl. P. 288. Alder, Garry. *I.m.*, amely kitér Csoma kémkedési gyanúsítására is.

[10] P. 123. Pinn, Fred. 1990. *The Road of Destiny - Darjeeling Letters 1839*. Calcutta: Oxford University Press. [Az érintett dokumentumot a szerző útmutatása nyomán megtaláltam, lefénymásoltattam és így több éve már birtokomban van.]

[11] Ld. Alder, Lory & Dalby, Richard. 1979. *The Dervish of Windsor Castle*. London: Bachman & Turner.

[12] A hivatalos levelezésben a B. H. Hodgson szolgáltatja tibeti irodalomra vonatkozó *made over* (= *handed over into the possession or charge of another*), "odaadományozott", "átengedett", "eljuttatott" jelentésű kifejezés múlt időbe tett igét hordoz ugyan, de nem jelzi, hogy a kérdéses múlt mikor zárul, s tisztázat-